

71

տիրապետող և երևելի զօրավար կամ քաղաքապետ գիշեր ցերեկ էր անում ինքնագլուխ իշխել, ամենի սրտիցն էլ շահութիւն և թագաւորութիւն էր անցկենում, վասն որոյ բոլոր Պարսկաստունը մեծ խառնակութեան, շփոթութեան և երկամանց մէջն էր : Ո՛չ որի խօսքին, խոստմանցը և հաւատարմութեանը չէր կարելի հաւատ ընծայել : Գլխատելը, մարգասպանութիւնը, երգմնազտնցութիւնը, աչք հանելը, օրդեսպանութիւնը անդամ հասարակական պատիժներ էին : Ականջներնիս սովորած էին ամենայն օր լսել արիւնահեղ պատերազմների համբաւներ, մէկմէկու կոտորել, միմեանց վրայ յառնել, քաղաքաց աւերումն, գերութիւն, ասպատակութիւն և այլն և այլն :

Ես ևս էս դառն ժամանակումն քամաքախտութեամբ, նոր ինօր սկսել էի աշխարհիս համը հօտը առնելը, ինձ մարդկանց կարգումը դասել, նոցա մէջը խառնվել և պատերազմական լուրերը հետաքրքրութեամբ լսել : Առաջում էի, երբ կը լինի արգիօք, որ ես ևս ականատես լինեմ լսուած անցքերին և կամ ներգործող էն արիւնահեղ պատերազմներին : Ահա այս տենչն էր, որ ատիպում էր ինձ, ամենայն օր հրացան ձգել, ձի նստել, թուր, հրացան խաղացնել, ըստ որում հայրս տանը չէր, և մօրս էլ աւելի չէի հնազանդում, վասն որոյ ծառայքը ինձ էին ստորադրում, ինչ ցանկանում էի, պարտ էին կատարել և վայ էր եկած նրան, որ համարձակվէր ինձ հակառակ խօսել : Մայրս շատ անգամ քաղցր խօսքերով կիրառէր և երբէք չէր զարանալ : Զիմի մտածում եմ որդի, ասեց միայնակեացը, որ մայրս թերևս վախում էր, իմ խիստ վարքիցս, չլինի թէ գնայի մասնէի մեր ընտանեաց քրիստոնէութիւնը : Եսպէս էնպէս, ես ինչ որ ցերեկը լիլսէի պատերազմների վրայ, կամ կմտածէի, գիշերները երազումս կտեսնէի : Ո՛չ որ չէր կարծել, որ ինձ նման մուսուլ առած, ղզուշու թղամբ տանը պահած և էն էլ քրիստոնէական բարոյականութեամբ, ժամանակաւ պէտք էր հաւատա ուրանայի և երկոտարդութիւնս ցոփութեամբ և շուայտութեամբ սրպէս երևելի բարբաբոս Պորսիկ, անցկացնէի :

Միայնակեացը էս վերջին բառերը շատ ազդողական կըրէր բերանիցն հանեց, ուղղւիւր քաշ ձգեց մնաց հարուստ

մի անդամ էս, կողմը էն կողմը շուռ-մուռ տալով ապուշ ապուշ նայելով, վեր առաւ, որդի, ուզում ես կրկին հալորդել տաս ինձ աշխարհիս զեղխութեանը, չէ շնորհակալ եմ, ես չեմ ընդունելոյ: Եստուեք, ասեց, և ձեռքերը հեռացրաւ:

Ա՛յ, պատասխանելոյ ո՛չ հայր, սուրբ, իմ միտքս երբէք չոր կողմը չե՛ք եղ համար, քան մի՛ լիցի—սքա էնպէս բաներ են, որք ձմեռը առաջնէն ուսէ և քեզ հարկաւոր կզան:

Մի՞թէ առանց սոցա չկարողացայ ես այնքան տարիներ, այնքան ձմեռներ, անցկացնել էս սարերի գլխին:

Անցկացրիր էն ժամանակը, հայր, սուրբ, երբ երիտասարդ էիր, բայց այսուհետեւ . . .

Աստուծով, վերադառնալ, նա—Աստուծով էլի կարող եմ անց կացնել:

Ես չուզելով շատ սախլիկ նրան, թողի էս ուսի ընչ պարտկայի զիմեցի: Ե՛հ, հայր սուրբ, ասելի էնպէս բաները ոչինչ են, էլի լաւ է, որ ժամանակներն իս անցկացնենք մին խօսակցութեան վրայ, որ արժու մնա ունենայ, խնդրեմ շարունակես և րեկոնան կիսատ պատմութիւնը, որ ինձ շատ անորժեղի թուէց:

Լաւ, լաւ . . . պատասխանէց, հա՛, . . . հա՛, սխեռք շատ ես վաղըմ—ինչ ասեմ, քոյ՛ դիւթի ի՛նչ խօսքերովն ինձ համոզելիր ասել տալը . . . սխեռ եմ . . . էլ Զոր, չկայ պէտք է շարունակեմ:

Ե՛հ որդիակ, յաւելացրէց—էհ որդիակ, երեկն ինչ որ պատմեցի վեր ի վայր, կամ լաւ էի կամ երեխայութեանս ժամանակը ականատես եղած—դիտես երեսայական յիշողութիւնը որքան և սուր լինի, դարձեալ շատ պակասութիւններ կունենայ—բայց . . . բայց այսուհետեւ ինչ որ պատմելով եմ կարող ես լաւ մտառութեամբ ականջ դնել և հաւատալ որ պէս հայելումն աչացս առաջնն նկարագրուածն մինչև ցայսօր էն ամէնը:

Հաղիւ թէ՛ վերակրկնէց միայնակեացը—հաղիւ թէ 16 կամ 17 տարեկան կլինէի, երբ Չաքի խանի սպանուելը, լսանք: Քանի մի օր անցաւ չանցաւ, հօրս սպանուելոյ և նորա ձիւս որդիների հետ լսարի մէջը ջրուելոյ բօթնէլ մեզ հասաւ: Մօրս շատ զգալի էր, հօրս առանց քահանայի և եկեղեցական խոր

հրդեհներ թաղումը : Տասը թուման՝ պարգևեց մին Հայի
 և քսան թուման մին քահանայի, որ գնան Շուշուար, էն տեղ
 քառասուն օր ծածկաբար դիշերները գերեզմանի վրայ ա-
 ղօթք անեն : Սաղմոս կարդան, և քառասուն աղքատաց, ինչ
 աղքե, որ լինին, հօթն օր հաց տան : Էս կերպ վարձքերը—
 որ մօրս մաօքը ընդունելի պէտք էին լինել Աստուծոյ ամ ուրի
 առաջին—ինչ շատ ծիծաղելի էին երևում : Տես որքան անզգայ
 սիրտ ունէի և վատ նշանները իմ ասրագայ կենաց համար,
 էն օրերիցը սկսած էին արմատ գծել սրտումս, վասն որոյ և
 ժամանակաւ հաւատս ուրացայ : Մայրս մին քանի օրից յետոյ,
 ինչ ևս երգմամբ և անէծքով, թէ չկատարեմ պարտաւ, որ էց երր
 և լինի, ժամանակաւ Շուշուար պատահի գնալ, մահի Հա-
 յերի գեղերիցը քահանայ բերել տամ, և էն քրիստոնէական
 խորհուրդները կատարել տամ : Ինչ . . . ինչ որդի մօր
 ասածները և պարտաւորելը ծիծաղական բաներ էին երևում :
 Միայնակեցի աչքերը հատունք խօսելիս լցուեցան արտասուքով,
 փոքր ինչ համբերեց, և ապա շարունակեց : Հիմի եմ հաս-
 կանում, որ հասակիս բերմունքը և անդուստ կիրքն էին, որք
 ստիպում էին ինչ արտաքուստ տրամուլիւն ցոյց տալ, և
 ներքուստ անզգայ մնալ, և թերեւս ուրախանալ հօրս մահ-
 ուան վրայ : Մտածում էի, ինքնադու իս մնացի այսուհետեւ,
 միամօր, որդի, որ ամենայն տան իշխանութիւնը և կառավա-
 րութիւնը հազիւ ըստ ամենայնի ձեռքս ընկան, ինչ ուզեմ
 կարող եմ անել և ոչ ոք էլ չի համարձակուիլ արդելառիթ
 լինի, ոչ սքից էլ վախ, ահ չի պէտք է ունենամ, երբ կլինի էս
 սոգոյ օրերը մին անցկենայ, որ ես էլ անսանձ, ուր ուզեմ գնամ,
 ինչ կամենամ անեմ : Կարծում էի, հօրս աստիճանը ինչ կը
 տան առանց իրիք արգելման—բայց ո՞վ, ո՞ր վճարալուծը, ո՞ր իշ-
 խօղը, ո՞ր թաղաւորը պիտէր տաք—երբէք մտքէս ևս չէր անց-
 կնում թէ Պարսկաստանը այժմ հարիւրաւոր տէրեր ունի : Որ-
 քան գնում էր, էնքան Պարսկաստանը խառնվում էր և շփոթ-
 վում : Գիշերները Շիրակ տանը քնելը տունն որի համար առանց
 զգուշութեան և րիկ-դէր, բայց նամրափած երեւակայած, ապագայ
 փառաց յուսովը թմրած կայի : Կարաւանները վաճառականաց
 1 Թուման էր մին Հոլլանդիոյ ռաւոյ երեք քառորդն :

երթ եկելու թիւնները ի վաղուց հետէ դադարած էին : Ամենայն տեղ թանգու թիւեր ու սոմն էր թափաւորում : Որպէս Շիրազում նոյնպէս և միւս քաղաքներէ բնակիչքը երկու ջրի մէջ էին մնացած, չէին իմանում որ բռնաւորի կողմնակից լինին կամ որի : հնազանդու ին : Գէ մինին ընդունում էին, յանկարծ միւսը զօրանալով անհամար զօրքով գալիս էր նրան դուռ անում ու ինքը տիրապետում ու բնակչացը տուժում : Մի տարուց աւել Տօրս մահաբանից յետը մնացի տանը պարապստարապ միշտ խօսքս էն էր մօրս : Թէ տուր ինձ զօրական ընկմապա թէ ոչ առանց քոյ հրամանին կիսակշիւմ կերթամ մին զօրավարի կայտննմ ով լինելս և նրան ծառայութիւն անելու կամքս : Մայրս տեսնելով ինձ չէ կարողանում համոզել զսպել վասն որոյ համաձայնէց և խօստացաւ կատարէ իմ կամքը միայն թէ համբերեմ, մինչև մտածենք : տեսնենք ոյն է ամենից վերայ տիրապետում : նրան խնդրէ, նրան յանձնէ ինձ : Նրա համաձայնութեան մեծ պատճառն էլ էն էր, որ տեսնում էր, որ ըստ օրէ կարողութիւններն ձեռնէրնուցս դնում էր ով վեր էր կենում, ով գալիս զօրքով Շիրազ մանում, նրանց, որք տէրութեան ծառայողք չէին, տուժում էր, ուժով փող, ձի, զրահ, մինչև տներըցը ուտելիք, ինչ ունէին, չունէին առնում էր և խլում, վասն որոյ ինձ ուղղւում էր տալ մինին, որպէս զէ մին տալուսն ունենալով կարողանայի մեր կայքը պահպանել :

Էս ջրերումը Սադղ խանը Շիրազ եկաւ եղբօր որդւոյն Աբուլֆաթ խանին կաշանաւորելով և կուրացուցանելով բռնացաւ : Մայրս էլ չկարողացաւ Տօրս մահաբան վերայ և մահաբանի իմ անպուսպ լինելոյ ցաւը տանել հիւանդացաւ քանի մի ամիս քաշեց մեռաւ, երբ և ես մնացի միմակ ինքնադլուխ և անտէրունչ : երկար ժամանակ չքաշէց, շատ ժամանակից մեր տանը մնացած փորձած ծառայքը, իմ թեթեւամիտ երկատարութիւնէս և անսանձ ցոյի կեցութենէս յուսահատուած՝ ջրուեցան դուրս դնացին : Կս ևս այնուհետև բարեկամս և թշնամիս չճանաչելով, ու մին պատահում էի, ամենի հետ էլ միակերպ էի վարվում : Վատ մարդ լի շուտով կարողացան ինձ դանել և ընկերակից լինել : Բնական ես անփորձ և թեթեւամիտ նոքա ևս աւելի պատճառ եղան բարքս

ու բարոյականութիւնս եղծանելոյ ու զինէ հանելոյ աւերիլ մոլութեամբ : Պարսից կեղծաւորութիւնը, խորամակութիւնը, ստախոսութիւնը, ստեղծող մտադանցութիւնը, որք ի սկզբանէ ատելի էին ինձ, որ ըստ օրէ ընտելացան ինձ և ապաւորեցան ինձ թեանս մէջը : Փոքր փոքր սենեցած չունեցածս վատեցի, զրաւ զրի, հետզհետէ վաճառեցի, պարտաւերնեցուս, տուի և մետցեալը անպիտան ընկերներս, հետը վայելցի : Երբ միտքս կգայ արածնէրս, կողոպտի, կաբստիմ, թէ ինչպէս էնպիսի առաքելնութեամբ մեծացած երեսնայ, էնպէս վատ աստիճանի հասաւ : Երբէք չէի մտածում թէ այն հարստութիւնը կհասնի : Եւրոպոյ որ Ասիոյ զեխութեան վարժատունն էր, ինձ նման երիտասարդներին շատ էր լացողներ : Զօրաց մէջ, ծառայութեան սէրը, որ մօրս կենդանութեան ժամանակը, արծարծվում էր սրտումս, զեղիւթ թիւնը հանքըրած էր : Երբ ունեցած չունեցածս ամէնը ձեռնիցս գնաց ու էլ ոչ ինչս չմնաց, ընկերներս էլ ինձ դատարի տեսնելով, հեռացան ինձանէ : Ես նոր ի նորոյ սթափեցայ : Փոքր ժամանակ դատարկապարտ քամի կուլ տալով շրջելի, հէնց աղքատութեան ճաշին առի կրկին զօրաց մէջը մտնելոյ սէրը, արծարվեցաւ մտքումս, վասն որոյ մին օր ներկայացայ իւրեան Սաղ խանին, յայտնեցի խորհուրդս : Նա հանակիս, կերպարանքիս խորը նայելով, հարցրեց, ի՞նչ ես և ո՞ւմ որդի ես : Պապիս և հօրս անունը երբ լսու, պարսկական ճարտասանութեամբ գովելով նոցա և նոցա քաջութիւնները ու հաւատարիմ ծառայութիւնները, հրամայեց զօրաց մէջը ինձ հարկւրապետութեան աստիճան ասն : Էն օրերը ես ինձ ամենաբազկաւոր անձն էի կարծում աշխարհին միջին : Փոքր ժամանակ անցաւ, Զաքի խանի որդի Ալի մեքոտ խանը եկաւ Շիրազը պաշարեց մեծ զօրքով : Բերդումը հացը պաշարեղէնը և ամենայն ուտելիքը էնքան սուղացաւ, մինչև շան և կատուի միտը : Ըոր կաշիքն անգամ, պաշարվածները միմեանց ձեռքէն խլում էին իւրում սւտում : Քսմի քանի անգամ արիւնահեղ կախներ եղան . . . 65, որքան մարդ ողմէն, կուռէն կատարվեցան : Հայք էին, Հայք, որ դարձեալ . . . դարձեալ էն դառը օրերումը հօրս յիշատակի և անը-

ուան համար ծածկաբար ինձ ուսելոք օգնում էին : Ես . . .
 . . . որդեակի ես . . . երաստամոռացս, էստունցով էլի չը-
 գգացի նոցա բարեբարութիւնները չզգացի թէ երբեմն ես
 էլ քրիստոնէութիւն էի արած : չզգացի թէ նոցա ազգակից
 և եղբայր եմ, պարտաւորութիւնս է նրանց երաստեաց փո-
 խարէնը լաւութիւն չանեմ, գոնէ վատութիւն ևս չմտա-
 ծեմ նոցա համար Էնպէս էի կարծում, թէ
 նրանց պարտաւորութիւնն է ինձ պատուել և կերակրել : Ես
 անխղճմտանքս, նրանց ամէն լաւութեանց փոխարէնը մատնեցի
 նոցա Սաղը խանին երբ իւր մեծամեծօքը մին օր անց էր կենում
 ինձ պահ տուած աշտարակովը, ասելով թէ Հայք, որք բերդումը
 պաշարված են, ինչի՞չն զինուոր տալիս մեզ և աջակից չեն
 լինում հապիսի հարկաւոր ժամանակին : Սրանից էլ աւելի ա-
 պերաստութիւն կ'լինէր արդեօք աշխարհքումս : Քաւ լիցի :
 Սաղը խանի հրամանաւ բռնութեամբ Հայերիցը ջրկովի
 յիսուն երիտասարդ որոշեցին : յանձնեցին ինձ և ես խառ-
 նեցի իմ ստորալրելոցը : Հայերը շատ ընծայ կաշառք էս
 կողմը քն կողմը տուին, որ զինուոր չտան : Բայց ոչինչ չկա-
 բողացան շինել որովհետեւ հակառակորդն ես էի, ես իւրեանցից
 ծնուած : Փոխանակ էն յիսուն Հայերին միսթարելոյ և քա-
 ջալերելոյ ստիպում էի պահք չպահեն, իւրեանց կրօնի վրայ
 հաստատ չմնան, և որքան պաշարեղէն միւս Հայերն ունէին,
 սրանց ուժովը բերել էի տալիս բռնութեամբ, ու բաժանում
 էն Պարսիկ զօրականացը, որք ինձ ստորադրեալ էին : Էս ա-
 մենայն անիրաւ ծառայութեանցս փոխարէնը, երկու հարիւր
 մարդոյ գլխաւոր եղայ և խելայ ևս ստացայ Սաղը խանէն :
 Մտատանջութիւնը մինչև ցայսօր մաշում է ինձ և անցքի
 համար, որ մին գիշեր պատահէց—եւ հարբած ստիպեցի մի Հայ
 երիտասարդի նստիլ մեզ հետ ընթրել : Ողորմելին չկամեցաւ
 թէ, էս շաբաթ պատ է մեզ մեք մտեղէն չենք ուտել : Ես
 չհանդուժեալ իմ կարծեցեալ նրա յանդգնութեանը և ան-
 հնազանդութեանը. — իսկ և իսկ կանգնեցի և դաշնակով
 խփեցի սրտի մէջիցը, դիտարարաւ վայր ձգեցի : Վահ բար-
 րարութեան. — փառք համարելով ինձ էս ամբարշտութիւնը,
 հոգմայեցի դիտել քաջ տաղով տանն ձգեն ողորմելոյ ընկերաց

առաջը : Տես որդեակ ինչպէս կարսափէին էն Հայերը , երբ
 Կոնստնդին անմեղի արիւնը երկիր թափած և անկենդան դիա-
 վրն յանկարծ առաջէննուն ձգած արիւնաթաթաղ : Ի հարկ
 է Սադղ խանը ուրախ էր ինձ նման բարբարոս զօրականներ
 շատ ունենալոյ համար—բայց Աստուած է, որ իւր ամենաար-
 դար դատաստանաւը ամենայն դորձոյ փոխարէնը կը հա-
 տուցանէ : Քանի մի օր չանցաւ, ես և ինձ նման հազարու-
 էոր յանդուգն զինուորականը Սադղ խանի հետ, ձեռ—ուռէր-
 նիս կապած կաշկանդած գերի արձանացանք Սկեանդար խանի
 զօրականաց առաջին :

Լրտեսները լուր էին բերած, թէ Ալի Մուրատ խանը իւր
 ծանր զօրքովն դնաց Ասպահանու վրայ, և թէ փոքր զօրք յանձ-
 նած է Սկեանդար խանին Շիրազու պաշարին շարունակէ ,
 Պաշարեալքս էս լսելով միամտացանք ու սկսեցինք անզոռ-
 շութեամբ պահպանել մեր տեղերը, մանաւանդ որ Սադղ խանն
 էլ հրամայել էր ո՛վ ոք կարող է, ծածուկ պաշարողներէնցը, դը-
 նայ շրջակայ տեղերիցը պաշար բերէ : Մտքումը դրած էր,
 քրքանի մի օր պաշարեղէնը, շատացնէ ու յանկարծ յարձա-
 լուի պաշարողաց վրայ, ըստ որում պաշարեալները պաշարեղէնի
 օղութենէն լքուած ու անգօրացած էին : Բայց Սկեանդար խա-
 նը, որ թէպէտ երիտասարդ էր, սակայն աւելի զգոյշ և խելացի
 դարձ տեսաւ քան թէ հինաւուրց կռուարար Սադղ խանը :
 Մին դիշեր, երբ պաշարվողքը միամիտ քնած էին, Սկեանդարը
 էնպէս յարձակուեցաւ բերդի վրայ, որ ինն ամիս պաշարելուց
 յետը, հաղիւ առանց ընդդիմանալոյ տիրէր բերդին : Սադղ
 խանը ահիցը մահուան դեղ կերաւ և մեռաւ, բայց նրա որդիքն
 սպանուեցան, և Քեարիմ խանի որդւոցը, որոյ ձեռքի տակին ինքն
 ծառայած էր, աչքերը հանել տուաւ : Պարսիկ զօրականացը
 և քանի մի երեւելացը, ինչպէս գերի, բանտարկել տուաւ,
 որպէս զն Ալի Մուրատ խանին ընծայ քաշէ, և թէ, եթէ նա
 կամենայ, թող գլխատէ ամենին : Կարող ես երևակայել թէ
 էս ձայնը ինչ երկիւղ—արհաւիրք էին ձգած մեր սիրտը : Էն ե-
 րեւելի յաղթող քաջ երիտասարդը, աղդուած վերին տեսչու-
 թենէն, հրամայէջ Հայ զօրականներին ազատ թողնուլ երթան

իւրեանց աները, ասելով թէ ինձ քաջ յայտնի է, դոքա անպարտ են և բռնութեամբ են ժողովված էս անդ :

Ալի Մուրատ խանը երբ լսաւ Շիրազի առման լուրը, ճանապարհից վերադարձաւ, առօր փառօր մտաւ քաղաքը, միւս օրը յիսուկաչափ մեծամեծաց գլխները հրապարակւամբ կտրել և աչքերը հանել տուաւ, ի վերջոյ Աքալար խան Բեարիմ խանի օրդին իւր բարերարն ևս էս պատժիցը ազատ չը մնաց : Երեւելի ռմն լինելը էն օրերը մեծ վտանդ էր, ամեն նայն ոք ցանկանում էր զինքը հասարակ մարդկանց դասը շարել : Այնուհետեւ մինչև տասն օր, կալանաւոր զօրազլիւրներին և զօրականներին քսանով, երեսունով հրամայում էր, որ հաննէն բանտերէն, ցերեկով կամ զիշերով գլխատեն ու զիսկները ձգեն բերդից դուրսը : Էս միջոցին տարակուսանաց մէջը տրորովում մաշվում էր ամենիս սիրտը, թէ երբ պէտք է գըլխատվոյ կարդը մեղ հասնի : Թէ բանտարկելոցը դոնէ կուշտ հաց էին տուել, էլի էն ահն ու դողը կարող էին անձարու թենէն կրել—օրը իւրաքանչիւրիս մին մին լաւաշ էին տալիս, եթէ մին քանի օր ևս ուշանար ազատվելէն, մտքէրն ու մն գրած էինք, միմեանց սպանել և մսէրնին ուտել : Քանի քանի հարիւրաւոր մարդիկ բանտի օդի անոխքրութիւնիցը, մանաւանդ քաղցածութիւնից յառաջ եկած հիւանդութիւններէ մեռան : Մինչ այս մինչ այն, Սկեանդար խանի միջնորդութեամբ զօրականաց միայն թողութիւն հրատարակուեցաւ, և նոր ի նորոյ պարտաւորեցանք Ալի Մուրատ խանի դրօշակի տակը մտնել և խոստանալ այնուհետեւ հաւատարմութեամբ ծառայել նրան :

Երկու տարուց աւելի էր երբեմն Ալի Մուրատ խանի և երբեմն նրա զօրավարների հրամանի տակին աստանդական կեանքով էս էն քաղաքի, ամրոցի և բերդերի վրայ պատերազմողներին հեան էի գտնվում :

Երբ Մէհրաբի խանի հետը եղած զօրաց մէջը Շուշտար — Գաուիիչէի, լուր եկաւ թէ Ալի Մուրատն մեծ բանակով թէհրանից Ասպահան գնալիս, ճանապարհին մեռել է : Ի՞նչ ևս կարծում տասն ամիս որ Շուշտար էի մնացած, իսկի էս միջոցումը մոքիցս անց էր կացած, թէ մայրս ի՞նչ էր կտակել

ինձ հօրս գերեզմանի համար : Ասա մին օր միաքօ եկաւ, որ գնամ գոնէ հօրս գերեզմանը տեսնեմ : Քաւ լիցի, ընդհակառակն օրէրս գինեմուլութեամբ և զեղխութեամբ անցկացրի : Հարցնես ո՞ր տեղաց էր փողը որ ես կարողանում էի էնպէս շալլուլութեամբ մսխելը : Դուրս կերթայինք Ճանապարհների վրայ կապաէկինք, կարավան կամ վաճառական անցկենալիս, կյափշտակէինք, շատ անգամ էլ յամառվողին կը սպանէինք, ունեցած չունեցածը կըբերէինք կիսադնով կվաճառէինք : Ամէն զօրականքն բարկութեան բաժակ էին եղած Պարսկաստանին, ոչ ինչ գրիչ, ոչ լեզու չէ կարող նկարագրել էն ժամանակուան Պարսկաստանի վիճակը :

Շուշտար—Դասփիչի բնակիչները որք յուսահատված էին զօրականաց չարութենէն, հէնց լսան Ալի Մուրատի մահն, իսկ և իսկ ոտի վրայ կանդնեցին, սկսեցին էս տեղ էն տեղ, ուր որ գտան զօրականներիցը նախ կողոպտել և յետոյ սպանել : Փոքր փոքր ժողովրդի յանդգնութիւնը կամ լաւ ևս տասած իրաւունքը էն քաջարտութիւնը ստացաւ, որ ձեռքէրնին հասցրին երևելեացը և զօրավարներին ևս : Մեք զօրականքս պարտաւորեցանք ցրուած, թափառուած կողոպտուած գնալ ժողովիլ Ասպահան, ուր Զահվար խանը Ալի Մուրատից յետոյ գնացել էր զօրքով մտել էր քաղաքը ու տիրապետել և բազմել էր Սաֆավիեքանց գահի վրայ : Ի հարկ է որպէս մեզ անցընալ զօրականացս մեզ համեմատ մին զօրավար կամ թագաւոր էր հարկաւոր, նոյնպէս և Զահվար խանին մեզ նման հինաւուրց զօրականէր, վասն որոյ և երկու կողմունքն առանց աշխատութեան կարողացան շուտով միանալ :

Էս Զահվար խանը, որ Քեարիմ խանի եղբայր Սադըկ խանի որդին էր, մեծ խոստմունքներով գլխին հաւաքելուց յետոյ, ցրուէց էս—էն կողմն հնազանդեցնել ապստամբներին, այսինքն իւրեանց անհնազանդներին : Ընդ հակառակն անհրաժեշտ հնազանդներին բռնել, գլխատել և կամ աչքէրնին հանել : Էս խառն ժամանակումը քանի մի հազար զօրքով ուղարկէց ինձ Թէհրան բերդապահ զօրացն օգնական լինել : Իմ դուրս գալու օրէրն էր, որ Շըխ Աէիա խանը որ ամէն զօրավարներիցը

քաջասիրտ և լաւ պատերազմողն էր, եկաւ Ասպահան և հընազանդվեցաւ Զահվար խանին :

Ճանապարհին ամենայն անհազանդ մեծամեծներն պատժելով, ապառաժ բողոմուրդներին ջարդելով, նոցա ինչքն կայքը յափշտակելով, առանց խնայելոյ իրական և արական ցեղին հասայ Թէհրան : Կարծում էինք Ասպահանը Զահվար խանին հնազանդելով և Շըխ Աէիսը Զահվարը խանի դուռը գալով, Պարսկաստունը կհնազանդուի, կխաղաղուի : Արդար և երևելի մին ուրիշ հզօր հակառակորդ էլ չէր երևում մին տեղ և ամենայն մեծամեծաց հրովարտակներ էլ որ զրում էր, ոմանց պարզեւ խոստանալով, ոմանց պատիժ սպառնալով և սրանք էլ որպէս թէ ընդունում էին, բայց ըստ որում Պարսկաստունը քանի մի տաղի էր, օրինաւոր թագաւորի անուն չէր լսած, վասն որոյ և ոչ ոքին չէր կամենում միահեծան տէր ճանաչել : Ուստի մինչ այս մինչ այն, ներքինի աղայ Մամադ խանը, Մազանդարանցի երևելի Մամադ Հիւսէյն խանի որդին էր, և հօր մահուանից յետը զխաւոր և ազգապետ էր Ղաջար ցեղին, իւր եղբայրց, ազգականց և (էլ) ժողովըրդի օգնականութեամբ, մեծ զօրքով եկաւ Ասպահան Զահվար խանի վրայ : Զահվար խանը, իւր անիրաւութեանց և յափշտակութեանց, մանաւանդ զօրապետաց և զօրաց երկար միջոց ռոճիկ չտալոյ համար, միամիտ չէր, որ նոքա իւրեանց համար կռուին, վասն որոյ մին զիշեր քանի մի հարիւր ձիաւորով փախաւ Շիրազ, և ներքինին առանց հակառակութեան մտաւ Ասպահան : Հիմի էլ պարտաւորեցանք խոստանալ հաւատարմութեամբ ծառայել ներքինւոյն և նրան մեզ գլուխ և հրամանատու ճանաչել :

Ներքինի Աղայ Մահամադ խանը բազմաւորապէս գտաւ միւս իւր ժամանակակից բռնաւորներէն : Սա Պարսկաստանի մին անյայտ անկիւնիցը դուրս գալով, շատ եղբայրներ և ազգականներ և ժողովուրդ (էլ) ունենալով, նոցա փող, իշխանութիւն պարգեւելով, ուղարկեց ցրուեց տէրութեան ամենայն կողմանքը, որ զնան խաղաղութիւն և արդարադատութիւն քարոզեն և իւր զրօշակի տակը ժողովեն : Սւ որպէս թէ արգելեց խառնութեամբ, քաղաքաց և գիւղօրէից անպարտ բնակ-

չացը անիրաւութիւն չանել : Ընդհակառակն, ով որ ընդդիմանայ և չուզէ հնազանդիլ իւր դրօշակին, սաստիկ պատժին նրան : Ինքն և իւր երեսփոխաններն կարճ միջոցումը անհնազանդելոցը սպանութեամբ, ընչից յափշտակութեամբ, աչք հանելով և ամենայն դառն հնարքներով հնազանդացրին նրա դրօշակին : Կասեա թէ Պարսկաստունը նեղացած, վշտացած և անկարողացած էնքան տարուայ շփոթութիւնից, և զրկուած երեւելի մարդկանցից և զօրաւորներից և զօրքից, յուսահատութիւնիցը, համաձայնեցաւ միաբերան մանեւ մին զաջարի հրամանի տակը և ճանաչել նրան կլտաթագաւոր :

Ատրպատականը, որ զեռ ևս լաւ չէր ճանաչած նրա հեղինակութիւնը, իւր եղբայր Սուլէյման խանին, Սարգաթի վերտառութեամբ ուղարկէց ծանր զօրքով, հնազանդացնել էն տեղւոյնքի ինքնագլուխ եղողներին : Ինձ ևս վիճակեցաւ սրա բանակումը հինգ հարիւր ձիաւորի գլխաւոր լինիլ և գնալ Ատրպատական : Ես իմ հեծելազօրացս հետը միշտ մին կամ երկու օթեան յառաջնթաց կլինէի, յետագայ վօրաց համար օթեաններ, պաշարներ պատրաստելոյ համար : Շատ տեղ գիւղացիք լսելով մեր գալուստը, ահուկ ելլուէին և մեք էլ պարտաւոր էինք հասնել նրանց բռնութեամբ վերադարձնել իւրեանց տեղերը—ասումեմ բռնութեամբ, կարելի է իմանումեա ախամայ, ոչ շատ անգամ արիւնհեղութիւններ կը լինէր մինչև նրանց կվերադարցնէինք : Եթէ ձկսեմ որդեակ, էն արդարութիւն քարոզող զօրավարի, նրա ստորադրելոց և կամ մեր անիրաւութիւնները ստորագրել քեզ, շատ օրեր է հարկաւոր, քաս, նստիս մօտս լուռ մունջ ախանջ դնես մազէրդ փշաքաղուելով լսես : Ինչև իցէ հասանք Թափըզ, ուր քաղաքից դուրս վրանի տակը բանակը իջաւ, որովհետև էն երեւելի քաղաքը սկիզբը չէր ուղու՞մ ներքինւոյ գերապահ իշխանութիւնը ճանաչելը :

Սուլէյման խանը, որ պակաս հնարագէտ և խորամանկ չէր քան թէ իւր հօրեղբայրը, հրատարակէր թէ ես չեմ եկած մեծամեծաց և հրամանատուաց փոփոխել ալ թէ միայն նրանց հնազանդութեան գիրը ստանալու վերադառնալ Շա-

Հի մօտը : Որքան սպասաւորներ էր բերած Պարսկաստանէն, ամէնին հեռացրէց իրան գլխիցը, և Ատրպատականցի Թուրքերիցը բերաւ հաւաքէց մօտը : Քանի մի օրից յետը էն Թուրք սպասաւորներով գնաց հոգեւորականաց այցելութիւն և յետոյ Թաւրէզու տիրապետողին և երևելի մարդկանց : Տիրապետողը տեսնելով նրա զեջանութը, ստիպուած համեցէք արաւ բերաւ իւր տանը իջացրէց : Քանի մի շաբաթ անց կացաւ Սարգարը իւր խոստմանց վրայ մնալով, կրկին յայտնէց թէ պէտք է շրջակայ քաղաքներիցը, հնազանդութեան թուղթ ստանայ շուտով ուղարկէ հօրեղբօրը կամ իւր հետը տանէ : Ապա թէ ոչ պարտաւորվում է ուժով պահանջել :

Սարգարը Թաւրէզու երևելեացը ժողովելով տիրապետողի տանը, էս մասին խորհուրդ տեսաւ նոցա հետ, և յետոյ վեճառեցաւ նշանակէ երեսփոխաններ ուղարկէ Խօյ, Որմի, Նախիջևան, Երևան, Թիֆլիզ, Ղարաբաղ, Գեանջայ, Նուխի, Շամսի, Բագու, Դարբանդ և այլն և այլն, որպէս զի նրանցից պատանդ, զօրք, հարկ և զրաւորական հնազանդութիւն պահանջեն, ապա թէ ոչ կպարտաւորվի պատրաստի Թաւրէզու մօտը բանակված զօրքը, ուղարկել և անհնազանդին զսպել : Ստիպէց Թաւրէզու մեծամեծացն, որպէս զի և նոքա ևս յորդորանք գրեն երեսփոխանների հետը էն քաղաքների տիրապետողներին : Չմոռանանք յիշել կրկին, որ էս ամենայն քաղաքները տասը քսան տարի էր մին մին ինքնիշխան տիրապետող խան անուամբ ունէին, որք Սաֆավիայ թագաւորների ժամանակը, տարին մին անգամ միայն պարգևներ կըրկէին Շահերին Ասպահան, ու իւրեանց տեղը նստած ինքնագլուխ կիշխէին, վասն որոյ և շատ քիչ Շահերի հեղինակութիւնները կճանաչէին : Նւ հիմի, որ քանի մի տարի էր, Պարսկաստանը օրինաւոր տէր չունէր, նոքա ևս մոռացած էին իւրեանց կամ իւրեանց նախորդների պարտականութիւնները, մանաւանդ էնպէս նորեւելի մի մարդոյ շահ ճանաչելը, լաւ գիտէր Սարգարը, դժուար էր երևալոյ նրանց երևակայութեան մէջը, թերեւ անկարելի, իւրեան նպատակը նոցա հասկացնել, վասն որոյ և ջոկէց իւր ստորադրելոյ մէջը նոցա, որք արդիւնաւոր կարող էին ընել իւր ցանկացած նպատակին :

Սարգսարը նշանակեց ինձ չորս տիրապետողի մօտը գնալ, այսինքն Խոյ՝ Հիւսէյին խան Դիւմբուլի, Նախիջևան՝ Քեալը Ալի խան Քեանքեսարլուի, Երևան՝ Մամադ խանի և Թիֆլիզ Հերակլ Ալալիի մօտ։ Մին շաբաթումը հազիւ կարողացայ պաշտօնիս արժանաւոր փառքի ու շքեղութեան պարագայքը պատրաստել և ճանապարհ ընկնել։

Հէնց Խոյ քաղաքին երկու փարսախաչափ մօտեցայ, Հիւսէյին խանը շատ ձիաւորներով ընդ յառաջ եկաւ ինձ, և տալաւ իւր տանը իջացրուց։ Միւս օրը մեծ պարգևներ հնազանդութեան զրովը ղրկեց Թարվէզ։ Ես ևս հինգ օր յարգանաց ընդունելութեանց յետոյ, գնացի դէպ ի Նախիջևան Չորսի, Մայրականի և Գեարգեարի ճանապարհով։ Երբ Մայրական հասայ, Նախիջևանի խանիցը հիւրընկալ ուղարկուած նէրը սպասում էին էն տեղ ինձ։ Սոքա խորհուրդ տեսան, Դարա-Շամբի ճանապարհովը գնալ, ուր ասեցին (Գանըղ փիղամբարի) Ստէփաննոս նախավկայի վանքն է, Հայոց ձեռքումը, արժանի տեսնելոյ, էն տեղ մին օր կը քնանք, և էն տեղաց միւս օրը կերթանք Նախիջևան։ Իսկ միւսները, որք հետըս էին եկած, ասեցին էդ ճանապարհները շատ դժուար քարքարոտ է, թէև Գեարգարու ճանապարհը մին օր հեռի է բայց հանդարտ է։ Ես ևս վերջնոց ասածին նայելով Գեարգարովը գնացինք։

Օր ըստ օրէ որքան փառքս պատիւս աւելանում էր և աստիճանս բարձրանում մահմետականաց մէջը, այնքան էլ խղճմտանքս ինձ նեղացնում էր, երբ նայում էի տեսնում Պարսից բարբարոս գործքէրը ընդդէմ Աստուածային և մարդկային օրինաց, և իմ ստիպուած նրանց հետեւիլը և մասնակից լինիլը։ Տարի ու կէս էր համարեալ, որ քնած և թմրած հոգիս զարթած էր, և փոքր փոքր մոքիս էի բերում քրիստոնէական բարոյականութեամբ սնունդս և ծնողացս խրատները, և թէ որդի, զաւակ, կ'իմ, հայր, մայր չունիմ, ինչն պէտք է ես էսքան անիրաւութիւններ անեմ ականայ, և էն էլ ում համար, այլակրօն տէրութեան համար, որոց մասին անվարձ պէտք է մնամ էս աշխարհքումը և երկնքումը կամ աշխարհքիս անհաստատ փառքի համար, որոց անցողականութեանը

և ոչնչութեանը ականատես եի փոքր ժամանակուան մէջին
էնքան երեւելի և փառասէր զօրավարաց կամ լաւ ևս ասած
Շահերի գլխին եկածներէն : Մեծ խղճահարութիւնս էլ էն
էր, որ ես ներքուստ ոչ կատարեալ քրիստոնեայ և ոչ կատա-
րեալ մահմեդական էի, սիրտս, հոգիս մին մարդոյ հետը չէր
կապուում, որուն խորհուրդս, ջաւս յայտնէի, որպէս զի նրա-
նով գոն է մին թեթեւութիւն ստանար խղճմանքս : Աւելի
քան զիս կա՛ր աշխարհքումն քամբաղդ մարդ : Կը մտածէի,
առ այժմ համբերեմ, կարելի է մին օր ճակատադէրս ինձ ձգէ
Հայոստան, հաւատակիցներէս մօտը, էն ժամանակը կկատար-
վի հոգւոյս ցանկութիւնը, միւս կողմէն ամենայն օր մահն էի
եկարագրում աչքիս առաջնը, լսա որում զօրական, միշտ վը-
տանդաւոր պատերազմների մէջն էի : Թարվիլ եղած ժամա-
նակը մաքիս էր դալիս, յանկարծ ծագեալ մին օր վերկենամ
փախչեմ գնամ հայրենիքս, որ հիմի շատ հեռի չէ, ազգա-
կաններս—որք որպէս լսած էի երեւելի և հարուստ էին—յայտ-
նեմ թէ եկած եմ միայն քրիստոնէութիւնս կատարելոյ հա-
մար, թողած եմ փառքս պատիւս մահմեդականաց մէջը, և
ցանկացած եմ վերադառնալ մայրենի եկեղեցւոյս ծոցը : Միւս
կողմէն նայում էի, որ յիսուն վաթսուն տարի է պապիս դուրս
գալը, զարմանք չէ, նրա անունը անգամ մօռացած ընին և
ես մնամ էն տեղ երերեալ և թափառական, երեսիս էլ չը
նայեն :

Էսպէս տատանեալ և յուսահատութեան ծովի ալեաց
մէջը ընկղմած կայի, մինչ նշանակէց Սարգարը ինձ գնալ էն
տեղրանքը, որոյ շատ ժամանակ է ի վեր հոգւով ցանկանում
էի տեսնել : Սկիզբը աներեւութաբար շատ շատ ուրախ էի և
մտքումս հաստատ դրի : որ էն տեղրանքը հասածիս պէս,
ցոյց կտամ Հայ և Հայի արիւնից լինելս, ի հարկ է նրանք այ-
սինքն ազգականներս կը զարմանան իմ էս պատուիս և փառ-
քիս տէր լինելուս վրայ, մինչ էս օրուան օրը էնտեղրանք չը
կայ մինը ինձ նման Հայ ազգից : Ի հարկ է, մինչև Թիֆլիզ—
ինչպէս լսած էի ծնողներիցս շատ վանքեր, զարդարած ջա-
հերով, եկեղեցիք լապտերներով և ճրագներով ճանապար-
հիս վրայ և քաղաքներումն տեսնելոց իմ, մտածում էի, կը

Քանի՜ նոցա մէջը կտեսնեմ հոգեւորականները զարդարուած շուրջաւնէրով, թագերով, երկրպագութիւն կտամ, խաչ կհանեմ երեսիս, ծուներ կդնեմ, ջերմեռանդութեամբ աղօթքներ կանեմ, և այլ էսպիսի երեւոյթութիւններով երազում էի մտքումս : Եւ թէ, եթէ Պարսիկները լսեն, խմանան, զարմացք չէ, որ ինչպէս կրօնամոլ են, ուղեն ինձ սպանել տալ և կամ աստիճանս — պատիւս ձեռքիցս առնել, յայտնի կտեսնեմ, դուք իմ ծառայութեանս և հաւատարմութեանս նայեցէ՛ք, հաւատիս ներքին համոզմանս հետ ի՞նչ բան ունիք : Յայտնի է, որ վերջին վաստա, որնոր ինձ ու ինձ յառաջ էի բերում, հիմի՛ լաւ հասկանում եմ, հիմի՛ . . . որ հաւատիս անհաստատութենէն էր, որովհետեւ մինչնայում էի, հինգ հարիւր ձիաւորի զլիար. որ եմ, քանի քանի անգամ պատերազմների մէջ մտած, վերաւորված մինչև ի մահ, մտածում էի հազիւ իմ էս աստիճանը ձեռք եմ բերած, և այժմ որանք ի՞նչպէս թողնեմ, և մանաւանդ նոր յանձնարարութիւնը խոտտնում էր ինձ աւելի ևս փառաց տէր լինիլը ապագայ կեանքիս ընթացքի մէջը : Եւ էսպէս, որդի, աշխարհքս, էս, խաբերայ աշխարհքս ինձ խաղաղէր էր արել իւրեան խաբերայ փառքովը, երբեմն միտքս ու երեւոյթութիւնս այս, երբեմն այն կողմը շրջմընդով ինչպէս Մասիս սարի զլխի մթնոլորտը քամու առաջնը : Որքան մօտանում էի Հայաստանին, էնքան կարծիքներս այլայլվում էին և սիրտս սառչում էր նրանից : Որոյ ապացոյցն էր էն, ինչպէս պատմեցի, երբ Նովոսիլայ վանքի անուներ յիշեցին, մին օրուան ճանապարհի վատութեան և իմ ու զբարաստիս նեղութեան համար, չհամաձայնեցայ զնալ էն վանքը — որոյ մասին մահմեդականք, ինքեանք զարմանալով էին խօսում — և տեսնել և երկրպագութիւն տալ էն հրաշալի եկեղեցւոյ պահապանին, որոյ անուանը իմ պապէրս, որպէս լսած էի ծնողներիցս, առանձին եկեղեցի էին շինած Թիֆլիզ իւրեանց տանը կից և ընծայած նրան :

Սիայնակեացը էս տեղ, երբ վերջացրէց խօսելը, գլուխը խոնարհացրէց և տասը բոպէաչափ մնաց լուռ ու մռննջ : Զգացի, որ էլ ախորժանք չունի խօսելոյ, վերկացայ մնաս բարեւասի դուրս եկի : Հասայ վանքը ուր ինձ սպասում էին

ճաշելոյ: Պար օր էր և զանազան խոտեղէնից պատրաստած կերակուրներէն կերանք, գնացի մտայ խաւցս նստեցայ մատիտով գրած միայնակեցի պատմածնէրը օրինակել:

Ամայս 26 ին, օրիցը մին ժամ անցած կլինէր զիմեցի դէպ ի քարանցաւը: Միայնակեցին զտի քարանցաւէն դուրսը մին քարափի ստուերի տակին նստած, որպէս թէ ինձ էր սպասում: Բարեւ տալուն և ողջոյն առնելունցս յետոյ, նստեցայ: Միայնակեացը ժպտալով վերառաւ, երեկուան ընծայքդ մոռացա՞ր տանելոյ, այսօր եկած ես տանե՞լ: Ո՛չ հայր, պատասխանեցի, չէի մոռացած, այլ գիտութեամբ թողի և զնացի, նրանք քեզ ուխտած էի, թէ չընդունես, դէն ածա, կտրե՛, միանգամայն ասած, էնդունք տանողը չեմ: Էս ասելիս, հանեցի ծոցիցս քանի մի թերթ գրածնէրս: Հէնց էնդունք տեսաւ, մին վախեցած մարդու կերպարանքով ասեց, հը, էտունք ի՞նչ է, փոքր փոքր ես ուզում ինձ համոզել—բանէր ընդունելոյ համաձայնացնել:

Ո՛չ ո՛չ, պատասխանեցի, ճշմարիտն ասեմ, քոյ ինձ պատմածնէրը գրած եմ և հիմի բերած եմ որպէս զի մօտդ կարդամ, ու տեսնես չեմ սխալված արդեօք, և խնդրեմ լսես, որ տեղ զանազանութիւններ կայ, ասես ամէնն ուղղեմ:

Միայնակեացը էստունը վրայ խոժոռ աչքերով նայեցաւ, վերառաւ. ի՞նչ . . . ի՞նչ. գրե՞լ ի՞նչ ասել է, ի՞նչ օգուտ ունիս էդ անցքէն, որ գրում ես և նպատակդ ի՞նչ է:

Հաւատայի՛ր հայր, ասեցի երեկն, որ ո՛չ ինչ օգուտ քաղել չեմ դրած մտքումս, և զիտեմ, գիտեմ ինչ է քոյ ատուութիւնը, չկարծես թէ իմ դրելոյս նպատակն է քեզ գովեմ և կամ թէ քոյ անունը սրբացնեմ . . . քաւ լիցի . . . ասեմք կամենամ, մի՞թէ ինձանով է էդ—իմ նպատակն էն է, որ պատմութիւնները և աղբայրն անցքէրը, որ դու ես պատմում, ինչպէս ականատեսս, թաղուած չմնան յաւիտենական մոռացութեան մէջը: Եթէ չես հաւատում ինձ, փոքր ինչ համբերե՛ կարդամ, լսե՛ տես, ճշմարիտ չէ՞ ասածս արդեօք, յետոյ նեղացիր:

Փոքր ինչ մեղմացաւ միայնակեացը, և բոլորէալ տեսնեմք:

Ես շարունակեցի կարգալը : Շատ տեղանք, որ ես սխալած էի և կամ զանցառութեամբ անցկացած, նա կրկնէց պատմելը և ես ուղղեցի : Երբ վերջացաւ, խնդրեցի ասել իւր կարծիքը հիմի թէ ինչ մօտք է գրած : Նկատեցի քանի մի րոպէ ոչինչ պատասխան չտուէց ինձ, ես ևս խնդրեցի շարունակել երեկուանից մնացածը :

Միտ է, վերառաւ միայնակեացը, երեկուան պատմածս, թողնեք Մայրական գեղումը կարծեմ :

Հրամբես, էս տեղ մնացինք, պատասխանեցի :

Ե՛հ, սկսեց միայնակեացը—Մայրականիցը դուրս եկանք մօտ երեք հարիւր ձիաւորով և որքան զնում էինք, էնքան շրջակայ գիւղերիցը շատանում էին նրանք : Երրորդ օրը հասանք Արաղի ափը, ուստից երևում էր գետի միւս կողմումը, մին գիւղ : Են տեղաց բերին մեզ համար երեք նաւակ, որոնց մինը ինձ համար էր պատրաստած, զարդարած ճոթեղինօք : Հէնց մըտայ նաւակը քանի մի երևելօք, որք եկած էին Նախիջևանու ինձ ընդ յառաջ, նաւաստեաց խօսակցութենէն իմացայ որ սոքա Հայք են : Շատ զարմանալով, չկարողացայ համբերել հարցրի—Իբր թէ չեմ հասկանում նոցա խօսքը և կամ չեմ ճանաչում նոցա կերպարանքէն ինչ ազգէն լինելը—սրանք ի՞նչ ազգից են և ի՞նչ լեզուաւ են խօսում : Մինը որ մօտս կանգնած էր, Հայք են պատասխանէց : Մի՞թէ, կրկնեցի, մահմեդականք չկան էս տեղ, որ էս երևելի և հարկաւոր ծառայութիւնը յանձնուած է Հայոց : Ըստ որում, վերապատասխանէց նա, էս մօտիկներումս մահմեդականաց գիւղէր չկան, և թէ, ի սկզբանէ անտի տեսուած է նաւակը Հայոց ձեռքին, և իւրեանք էլ տեղեակ են էս արհեստին, մահմեդական բերելը նոր ինորոյ սովորցնելոյ դժուար է : Ի՞նչ գիւղացիք են, ընդմիջեցի ես : Զուլայեցիք են, ասէց նա : Ի՞նչ, Զուլայեցի՞, հարցրի. Ասպահանից են գալիս, ի՞նչ ես ասում : Ո՛չ, պատասխանէց նա, էս գեղի անունը Հին-Զուլայ է և Ասպահանունը, Նոր-Զուլայ, նրանք էլ էս տեղաց են գաղթուած, և ահա էն գերեզմանատունը—մատնով ցոյց տուէց—որ նրանցից է մնացած : Մինչ ես շուռ եկայ ձախ կողմիս անյագ նայիլ—արդարեւ վարմանալի էր նրա ցից ցից գերեզ-

մանաքարէն և կոթողները— որ թէ յառաջ տեսած լինէի, կարելի է զօրք կարծէի և վախենայի ևս մոռնել նաւակը Արաղն անցանիլ: Մինչ այս մինչ այն և ահա զգացրին ինձ թէ հասած ենք գետի միւս ափը, ուր Հին Զուգէն էր: Էս տեղ Քեալը Ալի խանի աւագ որդին մեզ սպասուժէր շատ ձիաւորներով, որ յարգութեամբ ընդունելով, տարաւ մեզ մեծ վրանների մէջը, որ մեզ համար պատրաստուած էին:

Ասումքմ, ասում, լսում էի վրանի տակիցը մինչև կէս գիշեր ձիաւորների աղաղակը, բղբալը, Հայերին ծեծիլը, մինչև անգամ վերաւորելոյ ձէնը, ինչք՞ համար—գարուոյ, խոտի և ուտելիաց համար—լաւ պիտէի, որքան մահմեդականաց գիւղումը առնում էին, էս տեղ կրկին են պահանջում: Նա պիտէի ուղղափառ մուսուլմանները, Հայերի հացը, մորթած միսը իւրը չեն ուտել, վասն որոյ և պարտաւորում էին հայերին մին լիտր մսի տեղը, մին ոչխար տալ, նոյնպէս կրկնապատիկ բրինձը հաւը, ալիւրը, ձուն, իւրը, և կամ թէ նոյա զինը, իւրեանց ասած գնովը, որ նոյնպէս թանգ էր նստելոյ: Երանի թէ օրրանցով բաւականանային, որոց գինը յայտնի էր ամէնից, կամ թէ գեղէրումը հասարակօրէն ինչ կգանձին էն ուղէին, ոչ, ոչ, էն պիտի ուտելիքներ էին պահանջում, որք շատ քաղաքներում էլ երբեմն հազիւ կը գտնվէին:

Ի հարկ է հիւրընկալներս աշխատում էին ամենայն անգամ կարելի և անկարելի հնարք դորձ դնել, միայն թէ բաւականութիւն տան ինձ և ծառայիցս և վաթսրնաչափ ձիաւորիս և կամ ով որ մօտիկ տեղրանքից աւելացած էին ինձ հետ գալու, որպէս զի գանգաւոր ինձ չհասնի, և էս ոչընչով չէր կարելի ընել, եթէ ոչ Հայերին նեղութիւն տալով: Քանի մի Պարսիկ ծառայից լըբութիւնը էն աստիճանը հասաւ, որ Հայոց աղմուկը բարձրացաւ և իմ համբերութիւնը հատնելուց յետը, հարցրի, ինչ է էս ձայնը և աղաղակը: Բանն էլ չկարողացան ծածկել: Քեալը Ալի խանի ծառայքը երբ իմ իմանալը հասկացան, և ևս աւելի զօրացրին Հայերին նեղացնելը, մինչև հիմի խփում էին Հայերի ուսէրուն, զլսէրնուն, ձեռքէրնուն, այնուհետև փախախայ զործ զրին: Մին էլ տեսնեմ վրանիս առաջին քանի մի աղէղարդ Հայ ծերու-

նիք, ահով ու դողով ներկայացան, խան, խնդրեմք օղորմիլ մեզ, աղաղակեցին ու զանգատեցին սպառաւորնէրի ձեռքիցը: Մի՞թէ ես և մօտս նստած բաղմականները չէինք իմանում, իրաւունքը Հայոց կողմն է: Բայց . . . բայց (էս տեղ միայնակեցի աչքէլը լցուեցաւ արտասուքով) փոխանակ ողորմելի Հայերին խնայելոյ և խղճալոյ և ճշմարտութիւնը պահպանելոյ, դառն երեսօք ու զայրացմամբ գոչեցի, սպառաւորնէր, էս ճերմակ Հայերի երեսին եմ ասում ձեզ, թէ ուղաճներնիդ սրանք չքան, տալիս եմ ձեզ իրաւունք, ողջ դիւղը յափշտակել, երեւ վեր ի վայր կործանել: Մտածեցի թէ ես էսպէս սաստիկ չք հրամայեմ սկզբանը որ Նախիջևանու հողին եմ մտած, թոյլ տիմ կհարձեն ինձ, և այսուհետեւ ոչ ոք չի վախել ինձանէ, և ինձ յանձնած գործքը չեմ կարող կատարել: Էս մինքնաբանութիւն էր Պարսից, եթէ թագաւորի կամ իշխանաւորի կողմից մինը մին նահանգ մանեկիս նորա բնակիչքը ի սկզբանը թոյլ մարդ գտան, այսուհետեւ նորա խօսքն աղգուութիւն չի ունենալ: Տարաբաղդութեամբ առաջի դիւղը՝ Հայոց գիւղ պատահեցաւ: Տես որդի, տես, ինչ տեղ էի դորութիւնս, իշխանութիւնս փորձում, Հայոց մէջը, որք ոտնի տակը մնացած էս խառնըմիւթոր ժամանակում, պարտաւոր էին կատարել անիրաւ, որքան և լինէր, հրամանս: Արդարեւ եթէ ողջ դիւղը երեւ էի տուել, ողորմելիքը տեղ չունէին ինձանէ զանգատելոյ:

Միւս օրը առաւօտեան սուրբ Նախավկայի վանից դըլխաւոր վարդապետներէն մինը քանի մի ոչխարով և ողջ ողջ կաքաւնէրով ներկայացաւ ինձ հրաւիրել տանել վանքը տեսանելոյ համար: Սովորութիւն է եղած նրանց, ամենայն երեւելի անցկացողաց հրաւիրելը: Ես հիմի շատ ցանկացայ դըլնալը, բայց, որովհետեւ Նախիջևան ամենայն պատրաստութիւնները տեսնուած էր ինձ ընդունելոյ համար, նմանապէս և մարդ էր եկած և լուր բերած. օր և ժամանակ նշանակած, վանն որոյ ներումն խնդրեցի վարդապետէն և խոստացայ, վերադառնալիս կատարել նորա խնդիրքը:

Պիտի շարունակուի.

ԱՂԲԻԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԴԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՅՈՎՍԵՓ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Շարունակութիւն և և վերջ*

Եւ մինչ եկաք ի տուն աղնիւ Աղայ Յովհաննէսին ի ճաշել կանդնեալ ի յոտին, որպէս ինքն. նմանապէս և այլքն շըւորահակալացն զմէնջ. և յոյժ յարգեալ գովեցին զհամեստ արարողութիւն սուրբ եկեղեցւոյս մերոյ և բազում հարց և փորձ արարին վասն ուղղափառ դաւանութեանս մերոյ. և մինչ գեռ բազմեալ էին ի վերայ սեղանոյն, առ մեզ հայեցեալ յոյժ հաւանէին զրութիւն պատկերին մերոյ և մանաւանդ աչացս որպէս ինքեանք, նոյնպէս և իշխանուհիքն Մարիա Պաւլովնին և Մարիա Ստեփանովնին կիսն ճաշեցին: Աղայ Յովհաննէսն ասաց նոցա թէ՛ պատկեր սրբազանիս մերոյ նկարին, և խնդրեցին բերել և բերին. և ամենեքեան զքօսան ի յերեսս և ի նկարն որ դեռ կիսատ էր և յոյժ հաւանեցան նմանութիւնն: Մեք քննազ Կուրախին խնդրեալ էաք վասն տեսութեան նորին կայսերական բարձրութեան Պաւլ Պետրովիչին, որ զնա յոյժ սիրէր. իսկ Գրաֆն պատասխանեաց թէ ես ասացեալ եմ նմա վասն հրամանուցդ և խնդրեալ է որ յամսոյս Յ-ին գնացես ի տեսութիւն ի ցարսկի սելոյ՝ առ ինքն իջևանեցաք:

Յունիսի Յօրն հինգ շաբաթ համբարձումն Տեառն ընդ Աղայ Յովհաննէսին գնացաք ի ցարսկի սելոյ և ի տան Ալէքսանդր Վալամիւշ քննազ Կուրակեանին. իջաք ըստ խնդրոյ իւրոյ: Իսկոյն ազդ արար կայսերաժառանգ Պաւլ Պետրովիչին և խնդրեաց զմեզ առ ինքն՝ գնացաք ի պալատն արքունի ել իւրով կենակցաւն Մարիա Ֆեօդօնիվն, և մեք խոնհատալ զըլլաւն ետուք իւրեանց, և իւրեանք մեզ, և մեք գնացեալ ի

* Տես ամսագրոյս նախընթաց թուումը:

Համբոյր ձեռաց նոցա վասն պատուոյ կայսերականն յոյժ խոնարհութիւն յուշին և ինքեանք : Եւ մինչդեռ մեք ոչինչ էաք խօսեցեալ Պաւլ Պետրովինն ասաց մեզ թէ՛ յոյժ ուրախ եմ որ քո հրամանուցն տեսի և ընդ քեզ ծանօթացոյցոյնս ասաց և մեծ դշխոյն, և մեք զարժանաւոր պատասխանիս ետուք երանելով ի մէջ տարաբախտ ազգին Հայոց, որ արժանի կալոյ առաջի երեսաց սոցին, և այլ պայսլիսիս էհարց զմէնջ երբեմն եկեալ և երբեմն գնալոց, խօսեցաւ ի վերայ լեզուաց և շախմատ արար ընդ մեզ իբր զիտող լեզունաց Ռուստաց և ծածկող, և էհարց Ռուսերէն բառիւ թէ՛ զիտես և ինքն ծիծաղելով ասաց թէ՛ ասա նեմնօշկոյ և յոյժ հուպ և կցեալ էր կանգնեալ ընդ մեզ՝ հրամայեաց և որդին բերել Ալէքսանդր Պաւլովինն որ տեսցուք, համբուրեցաք և գնորին փափկասուն ձեռն և օրհնեցաք և ծնողքն գերեխային ասացին կուպլումենց արա, այսինքն գլուխ տուր որ և արար ըստ բանի նոցա և մեք գլուխ ետուք և ելաք շաթիր նորին առաջի մեր անկանելով մինչև ի տուն քեեազ Կուրակներին և անդ ճաշեցաք : Զինի ճաշուն հրամայեալ էր վելիք քնեազն շրջեցուցանել զմեզ ի պալատն ամենայն որ և արարին տեսաք զարժանիս տեսութեան թէպէտ ամենայն ապարանն էր գեղեցիկ և ոսկեզօծ, սակայն ընդ մէջ նոցա յոյժ գեղեցիկ էր դարպասն բարուպարեայ և տունն չինելի որ բոլորն էր չէրնիզու, այսինքն սիճապիկաւ և մէկ տունն էր գրեթայաւ մէկ մեծ և գեղեցիկ երկայն դարպաս և այլ տունք բազումք : Եւ եկեղեցին բոլորն նկատեալ անօրինական պատկերօք յոյժ գեղեցիկ և ասորժ : Ետուք և սրբազան վեհի արարեալ տօնախմբութեան անտրակն զոր Ռուսերէն ունէաք շնորհակալութեամբ ընկալաւ :

Յունիսի 7 հոգեգալուստ գնացաք պարոն Մարգարեանց հովանոցն և երեկոյին անդ ճաշեցաք զընթրիւն :

Յունիսի 8 գնացաք առ խոստովանահայրն, որ յոյժ յարգանօք և սիրով ընկալաւ զմեզ որոյ անունէ իւսան իւանիչ :

Յունիսի 9 գնացաք ամառան տունն և պարտէզն որ շուրջ զնովաւ և տեսաք զբազում ինչ գեղեցիկ մանաւանդ զարձանն մարմարոնեայ :

Յուլիսի 9 ընդ պարոն Փիլիպպոսին, Մանուշարեան, գընացաք ի նորաշէն եկեղեցին Խաչիկ զոր սկիզբանէն արարեալ ի 1767 ամին. հառիւ թէ չորրորդ մասէն մի մասն են շինեալ լայն և քառանկիւնի ձեով և ահաւոր տեսեամք. արտաքուստ և ի ներքուստ մամարոնեայ քարիւք և քանդակօք և բարձրաբերձ զանգակատամք և լուսամտօք : Տեսաք և զբազում. մարմարոնեայ քարինս զորս քանդակէին վասն որոյ տեսաք և զձև սորին զոր փայտիւ կերտեալ են հնդեքին կաթուղիկէիւք և զամենայն ձեակերպութիւնսն և զպատկերաց նըկարսն նշանեալ ի նմա անդ էր և պղնձեայ ձուլածու արծիւն մի մեծ խոյացեալ ի վերայ լուսին նշանին Օսմանցւոց, և այլ բազում ինչ արժանի տեսութեան :

Տեսաք և Պետրոս մեծ կայսեր ձուլածու պատկերն պըղնձեայ հեծեալ ի ձի : Ներքոյ ոտից ձիոյն վիշապ մի մեծ պղնձեայ կանգնեալ ի վերայ յոյժ մեծագոյն քարի լեռնացեկոց զոր ի հռուստ են բերեալ մեքենայական արհեստիւ բազում ծախիւք, որ հիացուցանէ զտեսօգս վասն մեծի ահագնութեան և հարկիցն ճարտարապետաց նորին շուրջ որոյ կազմեն զերկաթեայ պատեալ որ ի գէպ ժամու բացցեն լինել տեսանելի ամենեցունց :

Յուլիսի 10 գնացաք ընդ պարոն Փիլիպպոսին ի հովանոցն աղայ Յովհաննիսին և անտի ուր զախճապիկս շինեն այսինքն զչինիզէնս անթոս զանազան տեսաք զբազում ոսկեղօծ անթոս մեծս և զվոթուհքս և զերկուսին մեծամեծ կարասաձև անթոսն խմնով և ընկնով. ի վերայ որոյ պատկերսն երկուց կայսերացն Հռովմայ Յովսէփին և Ռուստաց Նիատարինէ երկրորդին : Զի Հռովմայեցւոց կայսրն գալոց էր ի քաղաքս և մէկն նմա էին ընծայեկոց զի յոյժ գեղեցկայարմար շնէին : Ի վերայ որոյ գոյր դռնիւն կայսերական : Եւ աստ մեզ պարոն Փիլիպպոսն մանու ի զլուխ նոցա չայեան մէկ թուման ետ և վասն մեզ մէկ ոսկետուպ չայի թաս հառ և իւր սահանոյն և դնօյն :

Յուլիսի 11 ընդ պարոն Փիլիպպոսին գնացաք միաբանիւք մերովք. ի կուղիամբնն յորում են բազում և ազգի ազգի պատկերք. մարդկանց, անասնոց, զազանաց, թռչնոց, սող-

նոց և այլ այսպիսեաց խեղաթիւր ծընէլոյ արտաքոյ բնութեան սահմանի երկ և եռագլուխ երեխայս յորոց և բազումք են ձեռն կամ բազմամատունք բազմատուն և կամ այլ ինչ անդամ և մասն աւելեալ և կամ պակասեալ : Են և զանազան ազգ զեռնոց և սողնոց և զազանաց անլուր ի մէջ նմանապէս և թռչնոց հզօրագունից զորս արաղալի ապակով պահեն ի ցոյց ըստ ամենայն տեսողաց և ի զարմացումն սքանչելի ստեղծագործութեանն Աստուծոյ անդ է և մոմաշէն կին զանակերպ պատկեր մեծին Պետրոսի կայսերն առաջնոյ նրս տեալ ի վերայ ակնոյ զգեցեալ զհանդերձս և զէն անդ են և մեծամեծ գունդք և աշխարհացոյց և դործիք նոցին : Անդ են և զրեանք բազումք ամենայն ազգաց : Անդ են և բազմատեսակք հրէշս : Անդ են և բազում շէնք փայտեայ, օսկրեայ և երկաթեայ, զրեալք, ի զանազան ազգաց և թաղաւորաց : Անդ են և զանազան պատկերք կռոց Սինէացւոց և Չինացւոց : Անդ են և զանազան հանդերձ զանազան ազգաց և վայրենի մարդկանց հանդերձ կերպարանք նոցին անդ են և զանազան ծաղկանց բոյսք, փայտք հողքս քաղաքին և այլք այսպիսիս հրաշս այսինքն ցուցանքաւոր մարմինս պէս պէս կենդանեաց որպիսիք ենն կուսկամբն որ է բառ յունական այսինքն տեղի ցուցանքաւոր նիւթոց :

Յունիսի 20. գնացաք ի Յակողէմին և տեսաք անդ զանազան պատկերս նկարեալս մարդկանց անասնոց զազանաց, սողնոց և թռչնոց և արուարձանս հողեղէնս նշանաւորս արանց և փիլիսոփայից յորում գոյ վարժարան ընթերցման և համալսարան ամենայն արհեստից պատկերահանութեան քան զակադործութեան ժամացուցաշինութեան և այլ ամենից, յորում գոյ և տպագրութիւն : Եւ տեղիք աշակերտացն ընդ ամենայն իւրեանց այսինքն խոհանցօք հացագործութեամբ և այլովք : Ընծայեցին մեզ Զ պատկեր կայսերական և սուրբ Դէմետրին Ռոստովսկու և մեք ընծայողացն ետուք ԴՌ. զիան պարոն Յարութիւն Դաւիթովն էր ընդ մեզ :

Յունիսի 20. գնացաք ագնիւ աղայ Յովհաննիսի հովան նոցն և հանդիպեցաք վատարաղութեան զի ոտ մեր ճոմանցաւ և անկաք յանկողին : Յուլիսի 20-ին հաղիւ առողջացեալ

ելաք և զնայաք առ սրբազան Գարրիէլ եպիսկոպոսն :

Յօդոտսի 26. Ընդ աղայ Յովհաննիսին զնայաք առ պայծառափայլ քնեաղն. և արձակումն խնդրէցաք զնալ ի վիճակն մեր ետուք և զխնդիր մեր վասն Նախիջևանցոյն և խոստացաւ կատարել :

Սեպտեմբերի 7 զնայաք ի Պետրհով և Զանիբով տեսաք զգեղեցիկ շատրուանսն և զանազան գեղեցիկ շէնսն և արձանս ամենայն տեսակ քարանց մանաւանդ թէ գեղեցիկ պալատն Դանբովաւ ընդ մեզ էին պարոն Յարութիւնն Դաւիթեանն և Քիջիւղեցի տէր Ղաղարեանց Շաքարովի որդի սարոն Աղաջն և Պապոյի որդի պարոն Նիկոլոսն :

Սեպտեմբերի 11. զնայաք առ Պոկափոյա առաջնորդ և օրհոյթի դահակալ սրբազան Նեօքէնդի արքեպիսկոպոսն շատ մարդասիրութիւն եցուց և խոստացաւ առայն և օ պահել տալով մեզ մի ջնարդ սիրոյ զփրկիչն մեր և շնորհեաց մեկ լաւ Սաղմոս ոռոսերէն պարոն Պիլիպոսն էր ընդ մեզ :

Սեպտեմբերի 13. օրն երեքշաբթի ևկաք Պետրբուրաւ և բազում լալիւն եղև ժողովուրդեանն մերոյ :

Սեպտեմբերի 10 եկաք ի Դերժօն քաղաքն վասն ոչ պատրաստ գոյոյն փոշտին զբռնուաք մերձ մանաստիրն կուսանայ և մինչ ծանեան եպիսկոպոս զօլն մեր ամենայն կուսանքն և մայրապեան եկեալ առ մեզ խնդրեցին և տարան եկեղեցին և ի խուցս իւրեանց եկին բաղմութիւնք քաղաքին յոյժ մարդասիրութիւն ցուցեալ առին զօրհնութիւն և յոյժ մեծաբեցին զմեզ :

Սեպտեմբերի 20. եկաք ի Թուէր քաղաքն և ի քարոզեց մերոյ զմինն ինչան սիրոյ առաքէցաք առ Արսէն եպիսկոպոսն նոցին իսկ նա խնդրեալ էր զմեզ ոչ զնալ մինչև ինքն ի պատարագն ելլէ և եկն առ մեզ և նստոյց ի կառն իւր և ընդ ինքեան տարաւ ի մանաստիրն իւր ի ճուշ ընդ մեզ էին Ղալմուխ պարոն Պետրոսն Քիջիւղեցի պարոն Նսային և Աղաջն տէր Ղաղարեան եցոյց մեզ բազում մարդասիրութիւն արժանի յիշատակի և կցեցաւ ընդ մեզ ի տէր ուրում ետուք զխոստովանիմ և հաւատամքն մեր ոռոսերէն և հայերէն զոր եգիտ լըեալ ուղղափառութեամբ :

Սկսեմք զ22 հասար ի Մոսկով և ի տան աղնիւ աղայ Յովսէփին իջեանէցաք մերայնոքն ամենեքունք :

Ենարալ մայրս Նիկիալ Յէօթորովիչ Դառաստովին զնացաք ընդ աղայ Յովսէփին և ընդ Ներսէս աղային որոյ կինն մեռեալ էր և էր ինքն կլանի մոլորաբախին պրէդէնդնեա լոստաղաւ մեզ Սաղմասի մէկնիչ գրչայ 1780 Սկսեմք զ30 :

Հոգեմեք զ15 զնացաք ի տեսութիւն Յրթմաշալ և նամէսնի քնեալ Դօրիօրուէլ Վասիլ Միխայէլիչին որ կամէաք ինոյն օրն ելանել ի Նախիջևան իսկ նա վասն զոլուն ի վաղեան օրն տօն ծննդեան Մարիա Յէօթորովին ոչ ետ մեզ թոյլ ալ Տրաւիրեաց զմեզ ի ճաշ և վասն զօլունի նոյն հրաւիրման օրն չօրէշարաթ ի վասն մեր հատկապէս արծաթեայ ալֆիլով կերակուր հրամայեաց պատրաստել : Էին անդ ամենայն հոգեօրակներն և բոլոր նախարարքն յոյժ պատուով զրուծիւն յուցին մեզ բոլորքն և սրբազան եպիսկոպոսոնքն քնեալ Դօրիօրովն և քնեալ Սէզնին Նիկիլ և Դրաւ Պանին և այլք և ի վերայ սեղանուն ի մէջ հրապարակին զմեզ յարգեցին վասն ատորժ տեսութեան և այլ բազում բանիւ միութարեցին :

Հոգեմեք զ15 ի Մոսկովու ելաք զեւո ի Նախիջևան և 17-ին հասանք ի Դաւլ քաղաքն առ աղնիւ աղայ Մինասն ընկալեալ զմեզ, ետ Ժ. թուման ճանապարհին խարջի. 22 եկաք ի Կուրսկ քաղաքն նորին արքիմանորիտ Դաւրէնիչին հրաւիրեալ տարաւ զմեզ ի վանքն իւր և պահեաց զմեզ ի ճաշ քաղում սէրս եցոյց թէ ի մէջ եկեղեցւոյն ի ժամ պատարաղին և թէ ի տունս իւր ետ ընդ մեզ և շաքար և այլ ինչ կերպիւ ըմպելիս և գրեաց զիր առ Յրթմաշալ Գրաֆ Ռումէնցովն վասն մեր յանձնարարութիւնք և այլ բանք :

Հոգեմեք զ23 մտաք ի Խարբով քաղաքն և ի վաղուց հետէ յանկայաք տեսանել զՅրթմաշալ Գրաֆ Պետր Ալէքսանդրիչ Ռումէնցովն որ զօրապետն էր ամենայն Ռուստոյ զօրացն : Եւ ի մեծ պատերազմին Յամանցուց արար զբազում յաղթութիւնս թէպէս Յունիս և Յուլիս յամսեանն մինչդեռ մեք Պետրովք էաք եկեալ էր անդառաջ մեք յայնժամ վատաբաղդութեան իմն հանդիպեալ սակս ճուճանցնելոյն ու

տից մերոց ի յանկողինս կայաք, որ մինչև ցաւուրս քառասուն ոչ կարացաք ելանել ի դուրս և կամ կանդնիլ ի յոտին այսմ պատճառաց ոչ կարացաք տեսանել զնա՝ և զկայսրն Հռոմայեցոց որ եկեալն էր յայնժամ ի տեսութիւն Ռուստաց երկրիս, ապա եկեալ մեր ի Խարքով քաղաքն, որ նամէսնիկութիւն նորա էր այսինքն տեղակալութիւն զնացաք ի տեսութիւն նորին ընկալաւ զմեզ յարգանօք, և պատուեաց յատկազուն պատուօք և ծանոյց մեզ և զեւրն ցանկութիւն առ տեսութիւնն մեր թէ ի բազմաց լուեալ էի զքէն զգովութիւնս և յըջայի տեսանել զքեզ երկու գուսար ետ մեզ սպասաւորել ի ճանապարհս մեր և ճանապարհի թոշակ ետ մեզ ստղիւ միով ողջ ոչխար բազում կենդանի հաւք բաղք և օրտակք և մորահաւք և չորացեալ ապուխտ միսք : Ըմպելիք և հաց և այլ բազում ինչ յիրաւի որպէս լուեալ էաք նոյնպէս և տեսաք :

Նոյեմբերի 2 եկաք ի հոդն Նախիջևանայ և մտաք ի գիւղն որ կոչի Նէսվիտայ ընդ յառաջ ելին մեզ բոլոր գիւղացիքն լալով և կոծով անկանէին առաջի մեր և ճիշտ բարձեալ աղաղակաւ պատմէին զպէտս տառապանաց և աղքատութեան իւրեանց որ և մորմոքէին զաղիս մեր : Անտի եկաք ի միւս գիւղն որ կոչի Նմանապէս և նոքա զնոյնս առնէին անտի եկաք ի հովանոցն Մարտիրոս աղայի որ 10 վերսիւ հեռի էր ի քաղաքէն Նախիջևանայ, որոյ շինուածքն առեալ էր և քանի տամբ անդ բնակէր վասն ոչ գոլոյն տուն պատրարտ և բաւական իքաղաքոջն : Մտաց անդ մինչև ցամայս 3, վասն պատրաստելոյն զհոգեւոր հանգէսն և յաւուրն չորրորդի պատկեր աւուրն չորեքշաբաթին և օրն յոյժ գեղեցիկ և լուսաւոր : Ելեալ անտի յեղք քաղաքին վրան էր պատրաստեալ և ամենայն հոգեւորական զարդիւքն անդ պատրաստեալ եկին ամենայն մեծամեծքն Ռուստաց և մեր բոլոր ժողովուրդքն և կամենալովն Սիմէօն Գրիգորիչ Գուրիովն ըզգեստաւորեցաք անդ բոլոր քահանայիւք ամպ հովանիւ և ամենայն հոգեւոր պատրաստութեամբ մտաք ի բերթն և անդ թափօրիւ ելեալ և անտի ի փոքր եկեղեցին բերթի մտաք ամենայն բազմութեամբն և յետ վճարման երկոյն եգաք ըն-

նաբան զբանն ֆրիտտոսի թէ այժմ տրտմութիւն ունիք և տրտմութիւնն ձեր յուրախութիւն է փոխելոց: Անդ էր տեսանել լայլուն գոռիւն և գոչումն ծերոց և տղայոց և ամենայն հասակի մորմոքէին վասն ամենայն նեղութեանցն և անկանէին առ ոտս մեր, մխիթարէաք զամենայնսն և հաստատէաք զյոյսն նոցին: Եւ առնէաք ի մէջ եկեղեցւոյն զբազում խնդրուածս վասն թագաւորին: Եւ անտի ելեալ գնացաք ի տուն պարոն կամէնդաթին վասն խնդրոց նորա ի ճաշել զչայն և անտի ելաք ի պատրաստեալ բնակութիւնն մեր:

Դեկտեմբերի 13, գնացաք ի Զէրքէզ գիրման, անդ Դօնցկոյի յենարալ Ալէքսէի Իւանիչ Եալաւովսկին որ ինքն ևս հրաւիրեալ էր և իջաք Հօռօմ Եագօր Վասիլիչ Մերջանովի տունն անդ կապիտան պարոն Յովհաննիսին և ճաշեցաք ի տան յենարալին յարգելով զմեզ զմասնաւոր խնդիրն մեր վասն հարկութեանն Նախիջևանայ յանձն էառ կատարել և հրաւիրեաց զմեզ գնալ ի սօբօռն իւրեանց, որ յոյժ զարգարեալ էր ոսկով և արծաթով. մարգարտօք և քարեղինօք և ամենայն զգեսախւք:

Յամի Տեառն 1781 և Յունվարի 6, մեծաւ հանդիսիւ ի բերթէն Ռոստովու գնացաք ի տօնի զիւրն և անդ կատարեցաք զկարդն ջրօրհնեաց:

Յամի Տեառն 1781 և Յունվարի 13, ելեալ ի Նախիջևանայ գնացաք ի Կատարինէսլաւ առ պարոն գաւբեռնաթն Վասիլ Ալէքսէիչ Զերթկովն կարի պատուով ընկալաւ զմեզ: Եւ պէս պէս խնդիրս մեր վասն ժողովրդեանն կատարել խոստացաւ և զանկարելիսն զրեաց քնեալին և զմեզ հրաւիրեաց ժամ առնել արարաք: Եւ աւուրս 14 պատուեաց զմեզ ամենայն մեծամեծօքն Ռուստաց: Մէկ կապուտ եաղուտ մեծ մատանի շնորհեցաք նմա որ արժէր ԻՏ:

Փետրվարի 7, դարձաք ի կարինէսլաւու ընկալաք զբազում թուղթս ի Սուրբ աթոռոյն զմահն Սուրբ հօրն իմոյ և Տեառն Սիմէօն գերերջանիկ կաթուղեկոսին և ի բարեկենդանին մեծ տրտմութիւն եղև մեզ և ամենայն ժողովրդեանն:

Մարտի 4, ի Նախիջևան յաւուր սուրբ զատիկին և կեղեցի մի փայտեղէն շինեալ էաք և օծաք յանուն Սուրբ

Աստուածածնին որով փոքր ինչ մխիթարեալք եղին ժողովուրդքն :
յայտմ ամի կարի երկար և սաստիկ եղև ձմեռն վասն որոյ
մեռան բազում անասունք, եղինք, կովք, ոչխարք և ձիք և
բազումք ի մերայնոյն հասին յետին յաղքատութեան և աշ-
նան ցանքն խաղառ ոչքնչացաւ ի ցրտոյն :

Յապրիլի 31, ի տօնի կայսերական մեծութեանն. Աստ-
ուածային պատարադ մատուցաք ի Սուրբ Աստուածածին և
կեղեցոջն բաշխեցաք զսրբալոյս մեռնն բազում օրհնութեամբ
և օծաք զչորեսին քարինս հիմանց Նախիջևանայ քաղաքի
յանուն չորից սրբոյ աւետարանչացն և ամենայն զդեսաութ
ելեալ ի յեկեղեցոյն կատարեցաք զտօն թագաւորին և ըն-
թերցաք զինտակ լուսաւորեալ հողի սուրբ հայրապետին Սի-
մէօնի Տեառն իմոյ և ծննդի որ զրեալ ի շնորհաւորութիւն
քաղաքիս և ամենայն բազմութեամբ շրջապատեալ զքաղա-
քաւս խաչիւք և աւետարանօք և սրբոյ մասամբ յորդարուխ
արտասօք և բերկրալից ցնծութեամբ օրհնեցաք զչորս կողմն
քաղաքիս և եդաք զհիմունս սորին ի չորս կողմն քաղաքիս
այսորիկ որ եղև ամենայն սրաից մխիթարութիւն և ցնծու-
թիւն :

Մայիսի 1, ժամ արարաք օծաք զերկու եկեղեցոյ քա-
րինս հիմանց սուրբ համբարձմանն : Եւ սուրբ Նիկողոսին և
մեծափառ հանդիսիւ և ժողովրդովք մերովք և Ռուստայ տա-
րեալ ի յԱստուածածին եկեղեցոյն եդաք ի նշանեալ տեղին
սրբոյն Նիկողոսի : Եւ ի Մայիսի 7, նոյն հանդիսիւն եդաք
զհիմունս սուրբ Համբարձում եկեղեցոյն :

Իսոյն թուոյն և ի Յունվարի 6, մեր մեծափառ մուտն
ի քաղաքս Նախիջևան ի Պետրբուք և ի Մոսկով կապէթ էին
արարեալ :

Յամի Տեառն 1780 Դեկտեմբերի 2, վասն մերց ոոճի-
կին կայսերական մեծութեան հրամանաւն քննադն ձեռք էր
եղեալ տալ մեզ վացուն թուման յամենայն ամի :

Յամի Տեառն 1787 և ի Մայիսի 9, ի վէց յերրորդ կիւրա-
կէին հասաատեցաք զհողեւոր դատարան և զսահմանեալ կա-
նոնս մեր ի սուրբ գրոց ընթերցաք ի սուրբ Աստուածածին
եկեղեցոյն ի յունկս ամենից ի քահանայից դատաւորաց իշ-

խանաց և ամենայն հասարակաց որք և ընկալան խնդութեամբ և ի ձայն յնծութեամբ փառաորեցին զԱստուած և զսուրբ Բայրակին : Եւ հորդեցաք զատաւորք զՍիմէոն վարդապետն և զտէր Յովհաննէսն և զտէր Ղազարն ի նմին աւուր եղև բազում լալիւն ի մէջ եկեղեցւոյն :

Ի Մայիսի 28. ելաք ի Նախիջևանայ և եկաք ի Կատարինէսլաւ Ժողովրդեանն եղև բազում լալիւն և գոչումն : Եւ ի Կատարինէսլաւ ի Յունիսի 6. երրորդ կիւրակէին զինի հոգւոյ զալտեանն արկոք զհիմն սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն մեծաւ յնծութեամբ և փառօք և ի նմին տեղւոյ աւարաք զվրան և մատուցաք զպատարադ և ձեռնադրեցաք ըզ Մարտիրոսն քահանայ գութեանաթն Վասիլ Ալէքսէիչ գութեանաթն և ամենայն մեծամեծքն Ռուսաց և Սրբ կնարալ մայեօս Նիկիլ Ալէքսէիչն որոյ սէրն յոյժ կցեցաւ ընդ մեզ : մինչ զի լալով բաժանեցաւ որոյ և որդին էր մայեօս անունն մի քան զմի լաւ զրաֆք :

Յունիսի 12. ելեալ ի Կատարինէսլաւու դէպ ի Մօսկով և ի Ճանապարհին հանդիպեցաք ի Բօլթաւ քաղաքն առ արքեպիսկոպոսն Նիկիդօսի որ էր առաջնորդ Խերսօսու և նոր Ռուսաց իջաք ի վանսն պահեաց զմեզ երկու օր և եղոյց բազմադիմի մարդասիրութիւնս և անտի դնացաք առ Գրաֆ Պետր Ալէքսանդր Ռոմանցովի Յրթմաշալն ի զիւզն իւր Վենչիկայ որում եղև յուրախութիւն յոյժ իջոյց զմեզ վրանի դեղեցկադունի գոր ի յՕսմանցւոյն էր գերեալ պահեաց զմեզ չորս օր և յամենայն աւուր առաւօտ և երեկոյի առ մեզ գայր և զմեզ առեալ տանէր առ ինքն ի Ճաշել : Եւ շրջեցոյց զմեզ յայմենայն ուրիք մեծագոյն պատուով : Զղովստն մեր եպիսկոպոսն ետևս և հաւանեցաւ : Եւ յետ բազում մարդասիրական պատուոյն կամեցաւ առաքել զմեզ ի Քիով քաղաքն յորում են բազում վանօրայք և տեղիք սրբոց որք են հիմն հաւատոյ Ռուսաց բոլոր երկրին զի նախապէս անտի են հաւատացեալ ի Քրիստոս Քրիիչն մեր և մեր ըստ բանինորա յանձն առաք գնալ և տեսանել զսուրբ Վայրսն գրեաց զիր յանձնաւարական առ որբաղան Դաբրիէլ մեծաբարօյլտն Տերունի առ արքիմանարիտն Զոսիմէ և առ կամենալովն Իվան Ստեփա-

նիչ Ծուկիսոֆն ընկալնուլ զմեզ և պատիւ ցուցանել :

Յունիսի 24. օրն Հինգշաբաթ մտաք ի Քրիստի իջաք ի տան վերայ կամէնդաթին մերձ ի Պէչէրսկի վանքն յորում արքիմանարիտն զԼսիմէ նստէր ի մացեալ սոյնոյ արքիմանարիտ իսկոյն եկն առ մեզ ի տեսութիւն քանի արեղայիւք և զմեզ առեալ տարաւ առ ինքն ի վանքն Պէչէրսկի սուրբ Աստուածածին կօչեցեալ և շրջեցոյց ի յեկեղեցին և ի զգեստատունն : Եկեղեցիքն էին յոյժ գեղեցիկք բոլոր նկարեալ պատկերօք տընօրինականօք ի ներքին յորմէ սկսեալ մինչև ցմիջակէտ կաթուղիէին, ոսկէտուպ խաչկալիւք և արծաթեայ սեղանօք և սեղանն զարդարեալ մեծամեծ ոսկեայ և արծաթեայ խաչիւք և պատկերօք : Եւ ի նմին եկեղեցուն գոյր բազում անօթ ոսկեղէն սկիհք քանդակագործ մարգարտեայ և ականակուռ սաղավարդք խաչիւք : Պնակէք և խաչք պարանոցի բազում բոլորն ոսկեղի և ականակուռ : Շուրջառք գեղեցիկք և մարգարտեայք ելուզեալք պատուականօք : Յետ տեսութեան զգեստուցն տարան զմեզ ի Պէչէրսկի, այսինքն ի ներքոյ գետնոյ շինեցեալ երկար շէնան որ է ի ներքոյ վանիցն յորում են ամենայն սուրբքն իւրեանց և նախնի հարքն և ի Քրիստոս ծընողքն ի մէջ դազաղի եղեալ առողջ իւրեանց հանդերձիւքն և զգեստիւք թէ եպիսկոպոս, թէ վարդապետ և թէ այլ աստիճանաւօր թուով մինչ 66, որք առողջք են և անապական և զարմանալի տեսողաց : Ի նմին գեանափորի գոն և երեք եկեղեցիք, որք զԱստուածայինն մատուցանեն պատարագ : Եւ անտի ի տպագրատունն տարան և յայլ ուրիւք : Եկեղեցեաց շէնքն և մանաւանդ մուսն վանիցն էր գեղեցիկ : Ընդ սրբազան Արքիմանարիտին Զոսիմէի և ընդ հասարակ միաբանիցն բազմեցաք և ի սեղան ի ճաշել հասարակութեամբ յետ սաղմօս սելոյն զմեզ հրաւիրեցին ի յօրհնել սկիզբն և վերջն և մի ոմն ի յամբիտնի ընթեռնոյր զճառ ինչ : Արծաթեայ գեղեցկաշէն և յոյժ մեծ ըմպանակ ինչ գոյր ի մէջ սեղանոյն լի ջրով, յետ հացին ավենեքեան մասնաւորեցան ի նմանէ : Եւ ի մէջ եկեղեցւոյն ի վերայ սեղանոյն աթոռ դնէին միշտ, որ ի ժամ նստման նստցուք : Բազմադիմի ցուցեալ մեզ զմարդասիրութիւն երանելի արքիմանարիտն չորս անգամ ընդ նմա

Ճաշեցաք և շնորհաց մեզ զուսերէն բազում գրեանս և զբազում թողակս ճանապարհի ուտելեաց և ըմպելեաց և հանապազօր վեց ձիօք կառելթն ի գուռն մեր կայր ընդ ուրումն երամանակս այսինքն կրօնաւոր քահանայի, որոյ անունն կոչելը Ղիօրղի կամ Գիօրկի, զոր մեզ վերակացու էին կարգեալ: Երկու անգամ և սրբազան Գաբրիէլ մետրապօլիտն հրաւիրեաց ի ճաշ ի վանս սրբոյն Սօգիսնայի և նա բազմադիմի պատիւս և սէքս եցոյց մեզ և մանամանդ առ սուրբ հաւատն մեր որ զգանձարանն ունելով ի ձեռին, գովէր ի մէջ հրապարակին: Երբում էին հոգեւորականքն և երեւելի աշխարհականք թէ ճշմարիտ և ուղղափառ հաւատ է Հայոց հաւատն և այլ այսպիսի բանս համարձակօրէն և սա ընկալեալ զմեզ ի սեղանն սուրբ և յետ արձակման սուրբ պատարագին, զնշխարս տային մեզ և զգինի: Եւ յեկանելն մեր ի յեկեղեցւոյն խառնիճաղանճ ամբօխն անկեալ ի վերայ մեր ամենեքեան աջ առեալ զօրհնութիւն խնդրէին: Օր մի ևս առ կամէնդաթն ճաշեցաք, եղաք մեք անդ աւուրս եօթն: Եւ շրջեցաք ընդ նմա, ամենայն վանօրայն ի բարաթսի մանաստէրն յորում էր դպրոցն մեծաշէն որոյ Արքիմանդրիտ և վարժապետ էր ի Պետրովսկի մանաստերին, յորում էր կառավարիչ Բրօնեան ի գումենն ի Միխայէլովսկի մանաստերն յորում գոյր սուրբ Վառվարեայ կուսի բոլոր մարմինն ի միջագետին ի մէջ դադաղե եգեալ և ի վերայ նորայ ոսկեառփ խորան կանգնեալ չորիւք սեամբ, զորոյ ձեռանէն խաչալուսայ տարաք մեք մերով ձեռամբ և քսեցաք ի յաչս մեր և ամենայն բազմութեանն որ անդ որոյ արքիմանտրիտ է Տալասայ: Ի Վզուպովսկի մանաստերն, որոյ զբում իւնն է յոյժ գեղեցիկ ի վերայ նորոյ Արքիմանտրիտն նորին Մեկքիսէթ որ տեղապահ էր մետրապօլիտն: Նիկիովսկի մանաստերն և կանանց երկու անապատսն և յայլ ուրեք: Յունիսի 50 ելաք անտի կամէնդաթի նաւակն պօստի կայր ի վերայ գետոյն մեծի ընդ մեզ ուղղեւորել եկին մեր վերակացու Նղօրի և գումէն պլացմայեօռ Իւան Ֆետօրիչն և Յունաց Նիկիօղիմոս արքեպիսկօպոսն, որ բնակէր ի Վզուպովսկի մանաստերն որում շնորհեցաք արձաթաղուի զօնոր դօտի և Ուէրսկու Կիւրեղ եպիս-

կոպոսն որ բնակէր ի Միխայէլովսկի մանաստիրն շնորհեաց մեզ մեկ ջուխտ սրմայակար թեանոց ժամարարի : Սօփիայի քարոզչի անունն է Սամիրոն : Եւ Պէչէրսկու տալազրատան վերակացուի անունն է Ֆէօդան և Պէչէրսկի նաւասնիկի անունն է Մքիմովու դարձեալ գնացաք առ Գրաֆ Ռումանովն և զշնորհակալութիւնս մեր մատուցաք նմա և անտի դարձաք ի Մօսկով Յուլիսի 12 :

Թիւն 1781 և Սեպտեմբերի 9, պատրաստեալ ամենայն զարդիւքն ի Մօսկով կառուցեալ եկեղեցւոյն մերոյ՝ ի մերոց ազնուականացն Եղիազար Ազնիւ աղային և օրհնեալ զաւակաց իւրոց, գերազնիւ Աղայ Յովհաննիսն, Ազնիւ Աղայ Մինաս և Ազնիւ Աղայ Յովակիմին, որոյ և հոգաբարձութեամբն եղև կառուցեալ : Տպեալ գրով հրաւիրեցին զբազում իշխանս, և զՆամեսնիին Մօսկովու քնեազ Վասիլ Միխայէլիչ Դօլգուլուն քահանայք Ռուստաց, պատրիք Լատինացւոյ, և Ֆաստօք Լօթրանաց, զգետաւորեալ մեր ի յատեան եկեղեցւոյն, հանդերձ քահանայիւք, կատարեցաք զկարգն և օծաք զեկեղեցին, մեծափառ հանդիսիւ, ասացաք և քարոզ ի լեզուս մեր, զոր պատրաստեալ ունէաք :

Եւ ի սոյն ամսոյ 11-ին օծաք զաւազանն, նոյն հանդիսիւն, և ի սուրբ խաչ կիրակէն, յանդաստան ելաք շուրջ զեկեղեցեաւն, կատարեալ զամենայն պարտաւորութիւն մեր՝ կամ եղև մեզ թեպէտ գնալ ի Հաշտարխան, բայց յաղաքս ողորմելութեան Նախիջևանայ ժողովրդեան, դարձեալ գնացաք ի Պետրպօլք առ պայծառափայլ քնեազն, թերևս անգամ ի վճիռ ընկալցուք բանից նոցին, մտաք ի Պետրպօլք Նոյեբերի 4 : Գնացաք առ քնեազն և ծանուցաք զամենայն ողորմելութիւն նոցա, և զբարեկարգելն մեր զքաղաքն, շնորհակալեցաւ ի ժամուն այնմիկ : Եւ անտի գնացաք՝ առ սրբազան եպիսկոպոսունս, եկին առ մեզ և ի Նախիջևանցւոց արք երկու, դատաւոր կապիտան պարոն Յովհաննէան Աբրահամեան, որ զարդարօղն և վաստակաւորն էր Նախիջևանայ, և խնամատարն նոցին օրբոյն և այրեացն : Եւ զեֆութաթ և պօռօչիկ մահաեսի պարոն Կարապետն տէր Ոսկանեան, յաղաքս քաղաքի հարկաւորութեանցն յանձնարարական զրով Ազովու

գուբեռնաթիւն, և նախախայծ արհեստիւն Նախիջևանու, զոր բերալ էին ընդ ինքեանս վասն ընծայից, թալաթիւն, մօրթի, սրմաբան արհեստ, և զարեաղլուխք ընծացեցին, քնեազին, գոհութեամբ ընկալաւ :

Յետ այսորիկ՝ տեսաք թէ՛ յամեցումն լինէր, բանիցն մերոց, և վիճակի մերոյ բողոքն օր ըստ օրէ զմեզ տառապեցուցանեն դառնալ, և մանաւանդ՝ յափշտակութիւն Մօզդօկու սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյն մերոյ՝ որ չարաճճիկ Գօրիկ ոմն կամեցեալ էր ռուսանալ, և եկեղեցին զայն ևս դարձուցանել, որոյ յաղագաւ եպիսկոպոսն Ռուստաց և գուբեռնաթիւն՝ վճիռ էին հասեալ հրամանաւ Սինօթի ընկալնուլ : Իսկ Մօզդօկու ժողովուրդքն ոչ էին տուեալ առանց մեզ, և մեզ զկիրս իւրեանց զրեալ էին մեզ :

Թիւն 1782, մեք զրեցաք Հաշտարխանու գուբեռնաթիւն մինչ ոչ ինչ օգտեցաք ինմանէ, բողոք մեր արկաք առ սըրբազնասուրբ Սինօթի գահակալ Պետրպօլքու արքեպիսկոպոս Գաբրիէլն, նա յուսադրեալ մեզ, խօսել ընդ գահակցացն իւրոց, և ընդ պոյծառափայլ քնեազին, և եկեալ յուսադրեալ մեզ և առաքեալ առ քնեազն, քնեազն որպէս հարկն էր զըրեաց սաստ և յանդիմանութիւն, Հաշտարխանու գուբեռնաթիւն և եպիսկոպոսին ի բաց թողուլ զեկեղեցին մեր և ի նեղել զմեզ, որ ընդդէմէ կայսերական մեծութեան գլխութեանն, զոր առաքեալ ի Մարտի 3, եկեալ անտի եկաք ի Մօսկով, և զկնի երկուց աւուրց, դիմեցաք ի Հաշտարխան, բազում տառապանօք, յաղագս սաստկութեան ճանապարհտկան ցրտութեանն և ցխին, մինչդէ ի զատկին ի յանապատէն տեղիս մնացաք : Եւ յԱպրիլի 4, հազիւ հասաք ի Հաշտարխան, ընդ յառաջ ելին մեզ ամենայն բազմութիւն քաղաքին և ի տեսութիւն մեզ եկին պարոն գուբեռնաթիւն ժուկով և սրբազան եպիսկոպոսն Անտօնիէ և այլ մեծամեծքն : Զդեսաւաւորեալ յԱտուածածին եկեղեցին, գնացաք ի սուրբ Պետրոս և Պօղոս եկեղեցին մեր և անդ կատարեցաք զԱտուածային պատարագն, և յաւուրն երկրորդի, մատուցաք պոյծառափայլ քնեազի օրդն, նախարարին և եպիսկոպոսին, որ յա-

շագս Մօզդօկու եկեղեցւոյն, և նոցա ընկալեալ, հրաման զըրեցին առ նոսա և առ մեզ, միաւորութիւն, որ եկեղեցին մընասցէ ի ձեռս մեր: Յետ այսորիկ՝ գազուիչ Գօրկին և ընկերքն զղջացեալ ի յանկատար արարմանց իւրեանց, գիր մեղայական գրեցին մեզ, և մեք ընկալաք զնոսա ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ

Յայսմ թուոջ, քանդել հառաք զկաթուղիկէն սուրբ Պետրոս և Պօղոս եկեղեցւոյն Հաշտարխանու, որ կարի ցած էր, և տգեղ տեսողաց: Եւ նորապէս ճարտարապետական արհեստիւ և բարձրաբերձ շինուածովք և 24 լուսամտօք, նորապէս շինել հառաք, և բաւական ծախս արարաք, որ այժմ ամենայն տեսողաց է ցանկալի, յաղագս յարմար շինութեանն և ներսային խորհրդաւոր նկարմանցն:

Ի սոյն թուոջ և ի Սեպտեմբերի 15, մեծափառ հանդիսիւ օծաք, ի Հաշտարխան կառուցեալ քարաշէն եկեղեցին յանուն սուրբ կուսին Կատարինէ, զոր վասն հոգւոց ննջեցելոց իւրոց, շինեալ էր պօլկովնիցայ Դարեջան Ղուղանովն: Մեծ հանդիսիւ և զգեստաւորեալ դնացաք ամենայն բազմութեամբ ժողովրդեանն, ընդ որս էին նախարարքն և ամենայն իշխանքն Ռուստայ:

Ի սոյն թուոջս, և ի Հոկտեմբերի 23, զսահմանեալ օրինադրութիւնս մեր ընթերցաք ի սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, և հաստատեցաք զհոգեւոր դատարանս, կարգեցաք յաջորդ և կառավարիչ դատարանին, զբնիկ սպասաւորն իմ վարդան արժանապատիւ վարդապետն, և դատաւորք Աստապատցի Տէր Յակոբն, Տէր Եղիազարն և օրհնածին որդիին իմ զտէր Մինասն: Կարգեցաք գործակալ, և զգերապատիւ պարոն Մըկըրտումն Գալստեան Զուղայեցի:

Որքանութիւնք հիմնեցեալ և օծեցեալ եկեղեցեացն

1779. Մայիսի 26, ի Մոսկով հիմնեցի սուրբ Խաչ եկեղեցին, զոր Աղայ Եղիազարեանքն շինէին:

1780. Փետրվարի 18, ի Պետրպօլք հիմնեցի զսուրբ Կատարինէ եկեղեցին և օծի, զոր Աղայ Յովհաննէսն էր շինեալ:

1781. Ապրիլի 4, ի Նախիջևան, օծի զսուրբ Աստուածածին փայտեայ եկեղեցին:

Ի սոյն թուոջ՝ Ապրիլի 21 ի Նախիջևան, օծի զհիմունս նոյն Նախիջևան քաղաքին:

Ի սոյն թուոջ՝ Մայիսի 1, ի Նախիջևան, հիմնեցի զսուրբ Համբարձում և զսուրբ Նիկողոս եկեղեցին:

Ի սոյն թուոջ՝ Սեպտեմբերի 5, ի Մոսկով, օծի զսուրբ Խաչ եկեղեցին:

1782. Սեպտեմբերի 15, ի Հաշտարխան, օծի զսուրբ Կատարինէ եկեղեցին հանգստի, զոր Պօլխալեցայն էր շինեալ:

1783. Ապրիլի 23, ի Նախիջևան, հիմնեցի զսուրբ Գէորգ եկեղեցին:

Ի սոյն թուոջ՝ Յունիսի 4, ի Նախիջևան, հիմնեցի զսուրբ Թորոս եկեղեցին:

Ի սոյն թուոջ՝ Օգոստոսի 27, ի Նախիջևան, օծի զսուրբ Համբարձում եկեղեցին:

Ի սոյն թուոջ՝ և ի սոյն օր, օծի զհիմունս սուրբ Խաչ վանիցն:

Ի սոյն թուոջ՝ Սեպտեմբեր 9, ի Նախիջևան, օծի զհիմունս սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն:

Ի սոյն թուոջ՝ Սեպտեմբերի 10, օծի զսուրբ Նիկողոս եկեղեցին:

1786. Յունիսի 21, հիմնեցի զսուրբ Խաչ վանքն Նախիջևանու:

Ի սոյն թուոջ՝ Նոյեմբերի 22, ի Նախիջևան, օծի զսուրբ Թորոս եկեղեցին:

1787. Դեկտեմբերի 3, օծի ի Նախիջևան, սուրբ Գէորգ եկեղեցին:

1788. Նոյեմբերի 12, օծի ի Հաշտարխան զսուրբ Յարութիւն եկեղեցին հանգստի, զոր շինեալ էր Աղայ Մինասն Գիւանչովեան:

Ի սոյն թուոջ՝ Նոյեմբերի 20 ի Ղլար, օծի զսուրբ Աստուածածին եկեղեցին:

Ի սոյն թուոջ՝ Նոյեմբերի 24, ի Ղզլար, օծի զսուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին :

Ի սոյն թուոջ՝ Դեկտեմբերի 17, ի Մօղղօկ, օծի զսուրբ Աստուածածին եկեղեցին :

1788. Օգոստոսի 12, Ժամ արարաք ի փայտեայ եկեղեցին Նախիջևանու որ յանուն սուրբ Աստուածածին, և ի նոյն օր, հիմնեցաք զքարեայ եկեղեցին որ յանուն նորին :

Ի սոյն թուոջ՝ Օգոստոսի 13, օծաք զսուրբ Կարապետ եկեղեցին Նեափիթ գիւղի :

Ի սոյն թուոջ՝ Նոյեմբերի 10, ի Տօնի Հրեշտակապետաց Պէնդէրու Աղայ Ջամսի մէջիթն, զոր քնեալն մեղ էր տուեալ օծաք զնա յանուն սուրբ Լուսաւորչին, թէպէտ յետոյ յետոյ Կառձուցին առ Թուրքսն երկու տարի եկեղեցի եղև :

1791. Յուլիսի 10, ի Պետրապօլք, հիմնեցաք զսուրբ Յարութիւն եկեղեցին, հանգստի, զոր Աղայ Յովհաննէսն շինէր վասն մեռեալ անդրանիկ որդւոյն իւրոյ :

1792. Յուլիսի 23, օծաք զհիմունս Գրիգորուպօլ նոր քաղաքին Հայոց :

Ի սոյն թուոջ՝ Նոյեմբերի 24, օծաք զսուրբ Խաչ վանքն զոր Տէր հաստատ պահեսցէ, Ամէն :

1793. Մայիսի 4, օրն շորեքշաբաթի՝ օծաք Սանկպետրբուրղ կառուցեալ հանգստի սուրբ Յարութիւն եկեղեցին, զոր Ալինու Աղայ Յովհաննէսն շինեալ էր վասն որդւոցն :

1794. Հոկտեմբերի 20, օծի Նախիջևանու սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, մեծաւ հանդիսիւ. զպատմութիւն գոյաստ գրել յաղագս գիտութեան Նախիջևանցւոյ :

Պէտաւոր երազքն աստ յիշատակին :

Ի 1792, Ապրիլի 24, օրն շաբաթ ի Տուպասար տեսի յերազն Ալքիրմանցի Տէր Յովհաննէսն՝ կոնդակաձև խնդիր մի գրեալ առ Թագուհին և յոյժ ծաղկեալ, կարի հաւանեցայ, երկու սպիտակ մոմ ևս՝ ի նմին կոնդակի կախեալ կային որպէս զարդք. իբր թէ էին Մարտիրոսն և Կոստանտն Ալքիրմանցի :

Ի սոյն թուոջ՝ Նոյեմբերի 21. ի Նախիջևան, տեօի յերազի, Սէրգէ Լաշկարովն ստացեալ ենարալ մայեօռութիւն և կարմիր կապլէր. որ եկն ի առն մեր, մէկ կնքեալ ամանաթ ունելով ի ձեռին. որպէս թէ՛ վասն մեր էր ի Թագուհւոյն :

Ի սոյն թուոջ՝ Գեկտեմբերի 3. տեսի յերազի, սարկաւադ հմն՝ որպէս թէ յերեկոյի ժամուն էր երեր և ետ ի ձեռս իմ, մէկ մատանի ֆիթլարով և մէկ թուխնթ խաչ, իբր Թագուհին էր առաքեալ. առեալ ի ձեռս մինչ դոհութեամբ լայի, արթնացայ. Աստուած ի բարին կատարեսցէ :

ՎԵՐՁ.

ԾՐԱԴԻՐ ՊԱՏՄԱՆԻԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Ե Ի

Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆՐԱ ԱՅԺԱՐԱՆ

ՎԻՃԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայոց դաղթականութիւնը :— Հայաստանի անբնակ և աւերակ դառնալը :

Զարմացք և ուշադրութեան արժանի բան : Քանի որ Հայք բազմաստուածեան են ընում, իրանց ծննդական երկրին կապուած են մնում : Ոչ ուրիշ երկիր են դաղթում և ոչ էլ իրանց հայրենիքից դուրս են գնում : Ընդհակառակն, Հայաստան իրա մէջ անբաւ շրջայ, Քանանացի, Ասորեստանցի, Հնդկաստանցի, Զինացի, Սկիւթացի, Եգիպտացի, Սադաստանցի և այլ դաղթականներ է ընդունում : Հայը թէպէտ և վաճառականութեան հետ է ընում, սակայն պինդ է մնում իր հայրենական հողին վրայ : Բայց երբ քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտնում և հաստատուում է, նրա բնակիչները բարոյական վիճակը կարի զգալի կերպով յեղափոխուում է : Հայոց ազգին մինչև այս ժամանակ ուրիշ մարդկային ցեղերու վրայ ունեցած ատելութիւնը, ինչպէս որ ամէն անքաղաքակիրթ ազգերու բնատուրութիւնն է, աներևոյթ է ընում : Հայը հասկանում է քրիստոնէական եղբայրութեան սկզբունքը ու հեշտութեամբ աշխարհաբնակ է ընում, և մոռանալով շուտով իր հայրենի երկիրը աւելի տարագիր ըլլէ սիրում իր հայրենիքից, քան թէ իր երկրում իրան պաշտպանելը, աշխարհիս բոլոր կողմերն իրան մի բնական հայրենիք է թուում, միայն թէ կարող ըլնի ազատորէն իր նոր կրօնն ու հաւատքը դաւանել ու կեանքը պահպանել : Քրիստոնէութեան չորրորդ դարու սկզբ

բռն էր մտել Հայաստան, վաթսուե տարի յետոյ Հայոց դաշ-
 թականութիւնն էլ սկսում է : Մոզութիւնը, որնոր հին Պարս-
 սից և Հայոց հասարակ կրօնն էր և այս երկու ազգերու ըն-
 կերական և քաղաքական շահերն իրար հետ ամուր կապոյն,
 էլ Հայաստանից վերացել էր : Քրիստոնէութիւնը մոզութեան
 տեղը բռնելով այս կապերը խորտակել էր և Հայը Պարս-
 կից հեռացնելով արեւելքի Յունաց էր մօտացրել : Շատ ան-
 դամ անօգուտ փորձեր արին Պարսից թագաւորները Հա-
 յաստանն իր նախնեաց կրօնին դարձնելու¹ : Վաղարշապատ,
 Արտաշատ, Դուին, Վան, Նախիջևան և ուրիշ բազմամարդ
 քաղաքները, Շապուհ Բ. և իրա նախորդները շատ անգամ
 առին չորրորդ դարումը և նրանք հիմնովին քանդելով՝ նը-
 րանց բնակիչների մի մասը կոտորեցին և մի մասն էլ թը-
 ուով 700,000՝ դերի տարան² Բաղտրիացւոց, Պարթևաց և Ա-
 րեաց աշխարհներումը : Հինգերորդ դարումը, հայկական թա-
 գաւորութեան կործանելուց մի փոքր յետոյ, Հայաստանի և
 Պարսկաստանի մէջ մի կրօնական պատերազմ բացուեցաւ, որ
 էր մոզութեանն ընդդէմ քրիստոնէութեան և որնոր մի դա-
 րուց աւելի քշեց, մինչև որ Պարսկաստանն էլ մահմետակա-
 նութեան տիրապետութեան տակն ընկաւ : 450-ից մինչև 550
 Հայաստան, ոչ թէ միայն իր որդւոցը թանկագին տրիւնովը
 ոռոգուեցաւ, այլ նաև իր բնակիչներին մեծ մասը կորցրուց
 որոնք ստիպուեցան գնալ Մազանդարան, Խորասան, Նէշաբուր
 և Խուժաստան բնակելու :

Հայաստան, այսպէս Պարսից ձեռքով դարտակուելով իր
 բնակիչներից, յանկարծ եօթներորդ դարումը նրանց պէս մի
 ահարկու թշնամոյ պատահեցաւ, այն է մահմետականութեան,
 որնոր Արաբիայում ծագեցաւ : Ղևոնդ, որուն պատ-
 մութիւնը հրատարակեցինք, առում է, երես 8, որ Արաբները
 Գողթան, Նախիջևան, Տարոն և Դուին գաւառները առնելուց

1 Մովսէս Խորենացի պատմութիւն Հայոց գր. Գ. ԴԷ. 19.

2 Մինակ Արտաշատ և Վան քաղաքներից, ըստ վկայութեան Փաւս-
 տոս Բիւզանդացւոյն գր. Գ. ԴԷ. ՄԷ. եւ Թովմաս Արծրունւոյն եր.
 68. 73,000 գերդաստան են գերի առել, որոնք ամէն մէկը 6 հազից
 հասնելով, 458,000 հոգի կանէ :

յետոյ, հազարաւոր գերիներ տարան Արարիա և Ասորիք։ Դուինը միայն 35,000 գերի է տուել։ Բուղա-Արաբացւոց Անագորուն էմիրը 850-ին Հայաստանի մէջ այնքան մարտիրոսներ արաւ, որ Ներոն Հռովմայեցւոց կայսրութեան մէջ բոլոր իր տէրութեան ժամանակ կարող չէր եղել անել։ Դուին, Նախիջևան, Վան, Դարիոնս և ուրիշ շատ քաղաքներ բոլորովին անմարդի և անբնակ դառան, անթիւ և անհամար Հայք տարուեցան Նգիպոտոս, Արարիա, Պաղեստին, Ասորիք և Բաբելաստան և այլ տեղուանք։

Այն տարագիր եղող Հայերուն բազմութիւնը պարտաւորեցուց Դրիգոր Բ. կաթողիկոսին, որ Նգիպոտոսում, Ասորիքում, Պաղեստինում մի մի եպիսկոպոսութիւններ հաստատէ մետաներորդ դարումը, Հայոց հոգեւոր դաստիարակութեան համար։ Մի հաւատարիմ աւանդութեան նայելով, Նգիպոտոսում հաստատուած Հայոց թիւն այն ժամանակումը, 30,000-ից անց էր կենում։

Արևելեան Յոյները Պարսիկներից և Արաբներից ետ չմնացին ոչինչ բանումը Հայքը բռնադատելու, որ իրանց երկրից դուրս գան։ Հայաստանի Պարսից և Յունաց մէջ բաժանուելուց հետէ, որնոր տեղի ունեցաւ չորրորդ դարու վերջերումը, Յունաց կայսրներն իրանց ձեռիցն եկած ամէն հնարքներն ի դործ դրին, Հայերը Յունաց հայրենեաց հետ բնաւորելու։ Կայսրները ազգային լեզուի ուսումն և պարսկահայոց կաթողիկոսին իր բոլոր ազգին վրայ ունեցած իշխանութիւնը բանեցնելու իրաւունքն էլ արգիլեցին¹։ Ուստի Հայ ազգից անհամար բազմութիւն ստիպուեցաւ 452-ից, որ ժամանակ Քաղքեդոնի ժողովն էլ եղաւ, Յունաց կրօնին հետեւիլ, սրանց թիւը միշտ աճելով աճելով էր գնում մինչև երեքտասաներորդ դար և այս Յունաց հետ միաբանող Հայերն ծանօթ են պատմութեան մէջ Հայ-Հռոմ առնուով։ Գրեթէ ամէնքն էլ բուն Յունաց մէջ կորան կամ աներևան եղան։ Նրանց մնացորդներն այսօր, որոնք շատ քիչուոր են Կեսարիա, Ալն, Թոխաթ, Էրզրում և Կոստանդնուպոլիս կենակիւն և բոլորովին նոյն և մի լեզուն, նոյն և մի բարձն ու վարքը, նոյն և մի սովորութիւն-

1 Մովսէս Խորենացի, պատմութիւն Հայոց գր. Գ. գլ. ԾԷ.

ներն ունին բուն Հայոց պէս, միայն յունական կրօնը կրաւանին և Պատրիարքից ունին կախում:

Բիւզանդեան արքունիքը չբաւականալով կրօնի հետ միասին և հայկական ազգայնութիւնը ջնջելուց, ամէն հնարք ի գործ դրաւ այս ազգը հեռի և օտար երկիրներումը տեղափոխել, օրինակի համար, Կոստանդնուպօլիս, Մագդոնիա, Եպիրոս և Պուլղարիա և ընդհանրապէս այսօրուայ Թուրքաց եւրոպիումը:

Զորքորդ դարուց սկսած՝ ամէն անգամ, որ Պարսից կրօնաւորութիւնը խտանում էր քրիստոնեայ Հայոց վրայ և երբ Հայք չէին կարողանում իրանց հարստահարողներին դէմ դնել, Յունաց երկիրն էին գաղթում: Այսպիսի տեղափոխութիւնները շատ անգամ կրկնուեցան մինչև Յուստիանոս Բ-ի կայսրութեան ժամանակ: Այս կայսրը թէ իր մայրաքաղաքի աշխատասէր բնակիչներն աւելացնելու համար, կամ թէ Հայաստանը անմարդաբնակ անելու համար, Մէլիտինոյ Հայքը մի մասամբ Կոստանդնուպօլիս և մի մասամբ էլ Թրակիա փոխադրել տուաւ: Մօրիկ, Հայաստանի ապերախտ որդին և արևելեան կայսր, 582-ին ըստ Սէբեոսի¹, Թրակիան Հայ գաղթականներով լքելուց և որոնցից վաշտեր կազմեց Տանուբի վրայ Աւարաց դէմ պատերազմելու, Կոնստանդին է. Գոպրոնիմոս երբ ութերորդ դարումը էրզրումն առաւ, բարձր Հայոց գլխաւոր քաղաքը քանդելուց և կողոպտելուց յետոյ, նրա միջից Հայերն բազմութեամբ հանեց և տարաւ իր կայսրութեան այլևայլ տեղուանքներում ցրուեց²: Շապուհ Ամատունին, Արաբներու առաւձ ներութենից զայրացած, մի և նոյն տարի Յունաց երկիրն անցկացաւ իրան հետ միասին 12,000 Հայով մի նոր գաղթական տանելով³: Վասիլ Բ. մի ուրիշ հայկազն կայսր Յունաց, տասներորդ դարումը անհամար ընտանիք տանել տուաւ Թրակիա, երկիր գործել տալու և պատերազմ անել տալու ընդդէմ Պուլղարաց, Ռուսաց և Մաճառաց⁴: Այս գաղթականութիւնը,

1 Երես 83 եւ 89.

2 Ղեւոնդ, երես 126.

3 Նոյնը երես 162.

4 Ստեփաննոս Ասողիկ գր. Դ. ԴԼ. Ի.

առանկրորդ դարումը, այն աստիճան աւելացել էր. Ղրուա-
տիումը, Թեսալոնիկում և Մագեդոնիում և իրանց ազ-
դեցութիւնն էլ այնքան մեծացել էր Պուլղարիոյ քաղաքական
գործքերու մէջ, որ Սամուէլ Հայ իշխանն, որ Դէրջան¹ դա-
ւառումն էր ծնել, Պուլղարաց թագաւոր ընտրուեցաւ² և եր-
կար ժամանակ այս երկիրները վասիլ Բ-ի դէմ պաշտպանեց,
անշուշտ, այս գաղթականների սերունդներն էին, որոնք այն
քան նպաստամատոյց եղան Փրեդիրիոս կայսեր և Գերմանացի
խաչակիրներուն, երբ 1189-ին Յունաց ձեռից³ Փիլիպպէ քա-
ղաքն առին :

Այս երկիրներից Հայք վենետիկ, Գենովա, Պիզա, Հռովմ.
և Մաճառստան, Լեհաստան և Ռուսաստան անցկացան : Մի
աւանդութեամբ, որնոր գուցէ թէ ճշմարիտ ըլնի, ասուում է,
որ Ռուբենեան թագաւորութիւնն ընկնելուց յետոյ, բազմա-
թիւ Հայք, մինչև 30,000-ի չափ ընտանիք Կիողոս, Հռոդոս
և Կրետէ կղզիներումն անցկացան և այս տեղերից Խտալիա գը-
նացին : Յետոյ երբ Խորըմը Օսմանցուց ձեռին է անցկենում,
այն տեղաց զուրս եկածներն իրանց խառնելով աւելանում են և
Խտալիոյ վաճառաշահ քաղաքներու մէջ տարածուում են ի-
րանց հետ մոցնելով նաև այն տեղ իրանց վաճառականու-
թիւնն ու ճարտարութիւնը : Այս Հայերն իրանց Խտալիոյ
առած ծառայութեան փոխարէն, որնոր իրանց գործունէու-
թեամբն ու վաճառականութեամբը հարստացրին, մի դազա-
նական կրօնային բռնակալութեամբ և մի մոլեգին մոլեռան-
դութեամբ ընդունուեցան. առանութեորդ դարու վերջերում
և ոչ մի ընտանիք անգամ այն տեղ չէր մնացել, ամէնքն էլ
կորել կամ աներևոյթ էին եղել : Իրանց եկեղեցիները, որոնք
իրանց բարեպաշտութեան յիշատակարեններն են, Հռովմ, Նա-
պոլի, Լիվորնո, Վենետիկ, Գենովա Բատուա իրանց եկամանե-
րով և կանգնած մնացած են մինչև այսօր և Խտալացի կղերը

1 Հին Քսէրքսէն քաղաքը Էրզրումի մօտ :

2 Ստեփաննոս Առողիկ գր. Գ. զԼ. ԻԲ.

3 Նիկէ, Խահակ, գր. Բ. Թիւ 4. երես 258, Պատմութիւն քրիս-
տոնութեան Ֆլէօրի Աբբաթի հատ. Դ. երես 785, 786 :

նրանց օրինաւոր տէրերը աներևոյթ անելուց յետոյ, տէր է եղել նրանց շի փառս Աստուծոյ :

Տեղիք կայ կարծելու, որ Քրիստոսից յառաջ, Հայք Կասպից ծովուն և Սև ծովուն հիւսիսային եղբայրներուն վրայ վաճառատնդիներ ունեցած ըլնին Տիգրան Բ-ի և մեծին Միհրդատայ աշխարհակալութիւններից յետոյ : Ստրաբոն¹ խօսում է Հայոց այս ժամանակներուն արած մեծ առուտուրի մասին Սարմատացուց և Սիրաքացուց հետ, որոնք Տանայիս և Ոսպ քաղաքներումն էին բնակում Որսիների հետ, որոնք Կասպից ծովու հիւսիսային արևելքումը բնակող ազգ էին² : Հայք այս ազգերուն Հնդկաստանի և Բարբելաստանի թանկագին ապրանքներ էին վաճառում : Այս առևտրական յարաբերութիւններն աւելի զարգացում ստացան, երբ քրիստոնէութիւնը Հայոց քարոզիչներու ձեռքով Աւղանիստան մտաւ և այն տեղաց էլ Հոնաց աշխարհը : Հինգերորդ դարուն սկըղբումը Հայոց և Հոնաց մէջ մի յարձակողական և պաշտպանողական դաշնակցութիւն էլ կար³ : Յաջորդ դարումը Պարսից թագաւոր Խոսրովու գէմ ապստամբող Հայք, բազմութեամբ Կովկաս սարերից անցկացան ու գնացին միացան Խաչանի կամ Հոնաց թագաւորի բանակին հետ⁴ :

Աղէքսանդր, Ռուսիոյ մեծ դուքսը, որ Քիէվ էր կենում, Լեհաստանի հետ պատերազմ ունենալով, 1062 թուին Նախտի Հայքը մի հաճոյական նամակով իրա օգնելու է կանչում, նրանց կրօնի, առուտուրի և արհեստի ազատութիւն խոստանալով : Քարամզին Ռուս պատմագրի խօսքին նայելով, Հայոց թիւը բաւականին մեծ է եղել 1115-ին Քիէվումը, Վըլատիմիր Մոնոմախոսի թագաւորութեան ժամանակ : Հայք, բացի վաճառականութեան և զինուորական արհեստներու հետ զբաղած ըլնելուց, Ռուսիոյ արքունեաց ամենալաւ բժիշկներն են եղել⁵ :

1 ԺԱ. 773.

2 Տիեզերական աշխարհագրութիւն Մալա-Բրէժնի, հատ. Ա. եր. 111.

3 Եղիշէ. Մովսէս Խորենացի, պատմութիւն Հայոց զր. Բ. զԼ. 26.

4 Սէբէոս երես 109.

5 Հատ. Բ. զԼ. Ե. երես 217.

Հայոց եկեղեցականք՝ 1157 թուին, Ռուսաց՝ մի քանի աղանդապետների դէմ Գիւլիսմնարած ժողովքներու մէջ մասնակից են ընում¹։ Պուլլար քաղաքի աւերակներու մէջ զըտնուած անթիւ գերեզմանաքարերն, որնոր Պուլլարներու հին մայրաքաղաքն է՝ Խազանից 90 վերստ հեռի, հայկական արձանագրութիւններով վեցերորդ, իններորդ և երկուսասներորդ դարերու թուականներն ունին իրանց վրայ, և հաստատում են, Հայոց շատ հին ժամանակներումը այս սառուցեալ գաւառներումը գտնուելը²։ Ոսկեգահ կամ Ոսկեխումբ ասուած Թաթարները, երկուսասներորդ դարումը, մեծին Հայաստանին տիրելուց յետոյ, այն տեղաց անհամար գաղթականներ դուրս տարան, որոնցմով Սարայ, որնոր Վոլկայ գետին բերանը քաղաք է, ինչպէս նաև Աժտերխան, Խազան, Նեգենի նոյն գետին վրայ գտնուող քաղաքները շէնացրին։ Մամայ Թաթարաց խանը, որ չորեքտասներորդ դարումը Ռուսիոյ մեծ դուքս Գեմետրին հետ պատերազմեցաւ, իր բանակին մէջ մի քանի դուռնոց Հայոց³ զօրք ունէր։ Հայ վաճառականները Մոսկուայում և Բէլլորոսի թաղումն իրանց բնակատեղին ունէին, ուր տեղ մարդարիտ, խնկեղէն, լեղակ, համեմանք և ուրիշ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի ապրանքներ էին ծախում և Ռուսաստանից էլ թանկագին մուշտակներ և մետաղներ էին առնում ուրիշ երկիր տանելու համար⁴։

Իբրբմ, զեռ երկուսասներորդ դարումը Գեմովացիք չտիրած՝ Հայերով լիքն էր, որոնք շատ հին ժամանակներից հետեմեծ Հայաստանից և փոքր Ասիայից և Պուլլարիայից հետեզհետե եկել էին։ Քէվէ կամ Թէոդոսիում միայն 100,000 Հայկայ եղիլ թէ որ կարող ենք հաւատալ մի պատմական յիշատակարանի, որնոր նոր Նախիջևանի եկեղեցւոյն մէջ պահուած է։ Սարայի, Աժտերխանի և Խազանի Հայերը, Թաթարներից նեղութիւն կրելով, զէնք առին իրանց ձեռին և երեքտասան-

1 Յիշատակարանաց ժողովածոյ Հայոց պատմութեան համար, հատ. Բ. Երես 283, 284։

2 Նոյնը—Երես 284, 285։

3 Գարամզին հատ. Ե. գլ. Ա. Երես 64։

4 Նոյնը—հատ. Ժ. գլ. Դ. Երես 211։

երորդ դարու վերջերում խորրմ անցկացան. ուրիշ գաղթականներ էլ Սարայից եկան չորեքտասաներորդ դարու վերջերումը, երբ որ Ոսկեգահ ասուած Թաթարներու պետութիւնը կործանեց Տիմուրլէնկ : Այս Հայերը Սուտակ, Քէֆէ¹, Թաման և Քարասու-պազար քաղաքներու մէջ հաստատուեցան : վաճառականութիւնը շուտով սրանց գործունէութեամբ արտաքոյ կարգի յառաջացաւ, խորրմ, որ յառաջ այնքան աղքատ էր հարստանալով Ասիոյ և Եւրոպոյ ապրանքներու ամբարանոցն եղաւ : Երկու առաջնորդութիւն հաստատուեցան այն տեղ Հայոց անհամար եկեղեցիները կառավարելու համար : Հայք իրանց առևտրական գործողութեան շրջանն ընդարձակելով, նմանապէս իրանց գաղթականութիւնն էլ տարածեցին, և շուտով Կալիֆիումը, Մաճառստանում, Գրանսիլվանիում, Մոլտաւիում, Վալաքիում, Բուգովինում, Վիթուանիում, Բոդոլիում և Բանատում Հայերով լեցուեցան : Զէրնովից, Կոմէնէց, Ստանիսլավով, Լէմբէկ, Վարշուա, Գլիաւոր քաղաքներն եղան Հայոց համար բնակատեղիք :

Երբ Օսմանիք խորրմն առան, Հայոց մի մասը կոտորուեցաւ, ուրիշներն էլ նրանցից փախչելու համար, գնացին իրանց ազգայնոց հետ միանալու Լեհաստան, ուր տեղ իրանց թիւը մինչև 40,000 ըսանիքի հասաւ, ինչպէս ասում է նոր Նախիջևանումը պահուած ձեռագիր վկայաբանութիւնը : Լեհաստանի իշխանները, Լեոն Դանիէլովիչ, Գաղիմիր Գ. Սիգիսմունդ և Վլատիսլաւ Գ. իրանց երկրին մէջ առևտուրն ու արհեստներն յառաջ տանելու համար, Հայոց կրօնի ազատութիւն, քաղաքացիութեան իրաւունք, և իրանց համար առանձին ըստ Հայոց օրէնքին մեծաւոր և դատաւոր ունենալու արտօնութիւնները տուին : Հայք գործունեայ վաճառական, քաջ պատերազմող և յաջողակ գործակատար լինելով երկու դար և կէս Լեհաստանը, իրանց ընդունած հայրենիքն երևելի արին, որնոր յառաջ այնքան աղքատ էր :

Տասներորդ դարը վախճան դրաւ Հայոց երջակութեան. Յիսուսեանց ձեռքով մի անիրաւ և անխիղճ հալածանք եղաւ

¹ Պատմութիւն Տաւրիտոյ Բոկուշ Միտրուպօլիտի հատ. Բ. երես 176, 177 :

Հայոց դէմ: Յիսուսեանք իրանց դժխայլն բանասրկութեանց շնորհիւն իբրեւ թագաւոր իշխումէին այս երկրին վրայ: Նիքոլ անուն ամբարտաւան և ամբարիշտ մարդուն մէկը սիւմոնականութեան զօրութեամբ իրան Լէմպէրկի եպիսկոպոս կարգել տուաւ: Բայց իր հօտն իրան մերժելով, նա գնաց Յիսուսեանց մէջ իրան պաշտպանութիւն գտաւ և մի հալածանք յարուց Ներոնի հալածանքներուն նման Հայոց վրայ: Իբր նրանք իրանց զբաղմանցը հեռէին խաղաղութեամբ: Եկեղեցիներն ու ուսումնարանները փակուեցան, եկեղեցականները զշուեցան և Աստուածային պաշտօնն էլ արգիլուեցաւ: Ոչ մի կրթութիւն, ոչ թաղում և ոչ հաղորդութիւն եղաւ 23 տարիի չափ: Լեհաց կառավարութիւնը միջամտութիւն տալու օրինաւոր կերպով այս գործուն մէջ, և իր ողորմելի հրապատակներուն իրաւունքը պաշտպանել կամեցաւ, բայց Յիսուսեանք այս ժամանակներումն իրանց զօրութեան կատարն էին հասել: Նիքոլ եկեղեցիներու, հիւանդանոցներու և ուրիշ հիմնարկութեանց և եկամուտներու վրայ բացարձակ տէր եղաւ: Ետ Հայեր պարտաւորեցան թողել այս երկիրներն ու գնալ Թուրքերից ապաստանարան փնտռել, որոնք շատ աւելի մարդասէր էին քան թէ այս կարծեցեալ և իրանք իրանց քրիստոնեայ անուանողները: Սաքսոնիա, Հոլլանդիա, Անգլիա և Բաւարիա այս գաղթականներից իրանց քաղաքներումն ունեցան, նրանցից մնացածներն հաւան կեցան իրանց եկեղեցին ուրանելով Լեհաստան մնալ: Այսօր մի քանի ողորմելի մնացորդներ են երևում, որոնց թիւը հազիւ 25 կամ 25,000-ի կհասնի: Լեհաստանի բաժան բաժան լինելուց յետոյ, Հայերը Աւստրիոյ տէրութեան տակն անցկացան և իրանց հին հարստութիւններն ու արտօնութիւնները կորցրին, մանաւանդ 1848 թուի յեղափոխութենից յետոյ:

Հայոց գաղթականները, որ տեղ որ հաստատուեցան Եւրոպիում և Ասիում, վաճառականութեամբ և արհեստներու հետ զբաղած ըլնելով անգամ ամենեւին անկոյթ չեղան զիստութիւններ էլ մշակելու: Որուն ապացոյց է այն անհամար տպարաններն, որ ամէն տեղ հաստատեցին: Վենետիկու Հայերն

առաջինն եղան իրանց մէջ 1565¹ թուին տպորան հաստա-
տողները : Նրանց օրինակին հետեւեցան շուտով ամէն Հայերը
ուրիշ եկիրներումը . 1567-ին Կոստանդնուպոլսումը . 1584-
ին Հռովմայումը . 1616-ին Լէմբերկումը, 1624-ին Միլանումը,
1633-ին Փարիզումը, 1640-ին Զուլֆայումը, 1660-ին Ամստեր-
տամումը, 1673-ին Մարսելիումը, 1680-ին Լէյքսիկումը, 1690
ին Բատուայումը, 1719-ին Կալկաթայումը և Մատրասումը.
1770-ին Էջմիածնումը, 1780-ին Ս-Պէդրապուրկումը, 1790-ին
նոր Նախիջևանումը, 1793-ին Աժտերխանումը : Այս տպա-
րաններու մեծ մասի հիմնարկութիւնը Ոսկան վարդապետին
ենք պարտական :

Յրանսիում հաստատուած գաղթականներն իրանց տը-
պարաններովն երկար ժամանակ չմնացին, սրանց կորչելու մա-
սին մի ճիշտ տեղեկութիւն չունինք : Երեւում է, որ կամ գուրս
քշուեցան, կամ թէ ոչ ստիպուեցան իրանց եկեղեցին ուրա-
նալու, երբ Նանտի հրովարտակն ետ առնուեցաւ : Մարսելի
մի փողոց, որ Հայոց անունովն է կոչուում միմիայն մնացած յի-
շատակարանն է : Այլեայլ ժամանակներումը քրիստոնեայ. եւ-
րոպիում հաստատուած բոլոր Հայ գաղթականներից՝ Ռու-
սաստանցիներն են միայն իրանց ազդայնութիւնն ու հաւաքտը
մինչև մեր օրերը անարատ պահողները : Բայց սակայն էլի
շատ նեղութիւններ կրել են Ռուս եկեղեցականաց ազիտու-
թենից և մոլոռանդութենից, որոնք շատ անգամ Հայոց դէմ
անդթութիւններ և ստիպողական դարձեր անելու փորձեր են
արել : Իննովկէնտիոս² Ռուս վարդապետը, մի ժողովքի մա-
սին է խօսում, որնոր եղել է 1157 թուին Քիէվումը Ռուս
եկեղեցականներից, որուն նպատակն է եղել քննել և դատա-
պարտել ասում է, մի մշտնջալ Մարտիրոս անուն Հայու հա-
ւատքը, որնոր յետոյ այրել են : Անտարակոյս այսոյիսի պատ-
ճառներու պէտք է տալ այնչափ հազարաւոր Հայերու ա-
ներեւոյթ լինելը, որոնք երկար ժամանակից հետէ Քիէվ և նրա
ըջակայքումը հաստատուել էին : Ռուսաց տէրութիւնը Պարս-

1 Այս տպարանը միսիթարեանցը է, որնոր 1715-ին հիմնուեցաւ զը-
րելթէ մէկ ու կէս դար յետոյ հայհոովմէական կրօնաւորների ձեռքով :

2 Նախաչափը եկեղեցական պատմութեան, Ռսերէն, հատ. Բ. եր. 188 :

կաստանի և Տաճկաստանի Հայոց հետ յառաջուայ ունեցած յարաբերութեանց մէջ բոլորովին տարբեր քաղաքականութիւն բռնեց : Մինչև այն ժամանակ անձնախնդիր և տիրապետական Ռուսաստանը, անշուշտ յօգուտ իր հարստութեան, վաճառականութեան, ճարտարութեան և իր ապագայ աշխարհակալութեան Ասիոյ մէջ, տասնութեցերորդ, տասնութեցերորդ և տասնութեցերորդ դարերումը Հայոց պաշտպանն ու բարեկամն եղաւ : Ռուսաստան մեծ մեծ խոստմունքներ տուաւ, առատ առատ թողակներ կապեց, արտօնութիւններ շնորհեց, ազնուականութեան, ասպետութեան կարգեր բաշխեց, որպէս զի այս ազգին համակրութիւնն իրան քաշէ :

Սպահանու Հայ վաճառականաց ընկերութիւնը 1659-ին Ալէքսիս Միխայէլովիչ կայսեր անդամանդներով և սուտակներով զարդարուած մի ոսկի աթոռ ղրկեց, Հնդկաստանի և Պարսկաստանի խնկերներով, առու շեղեններով միատեղ : Այս ընծայն երի վրայ, որուն այն ժամանակ 24,443 ռուպլի արժողութիւնն են տուել, Ռուսաստանի և այս ընկերութեան մէջ մի առևտրական դաշնադրութիւն հաստատուեցաւ :

Այն ժամանակ Հնդկաստանի և Պարսկաստանի թանկագին ապրանքները սկսան Ռուսաստան դալ պարսկեցին խորշով, Սպահանի և Կասպից ծովու վըսյով : Նովիորոտ, Արխանկէ և մի փոքր յետոյ էլ Բէտրսբուրկնոր Հայ գաղթականներ ունեցան հաստատուած իրանց մէջ : Հայք 1686-ին մի ուրիշ առևտրական դաշնադրութիւն արին Շուէտի հետ : 1710-ին Սաբար Վաղելիէճ Հայազգին առաջին եղաւ թթի ծառը անկողը Թէրէկ գետի ափանցը վըսյ և այն տեղ առաջին մանարանը հաստատողը : Մեծն Պետրոս 1711-ին Մարտի 2-ին, հրովարտակով հրաման տուաւ ծերակուտին¹ պաշտպանելու Պարսկաստանի Հայերը և նրանց ամէն կարելի եղած օգուտները ցոյց տալ Ռուսաստան քաշելու համար մի ուրիշ հրովարտակով էլ, 1717-ին Յունուարի 27-ին տուուած, Պետրոս Ապրոյի անուանով մեծ և պատուաւոր վաճառական Զմիւռնիայում, Տաճկաստանի Հայոց ճամբայ էր բաց անում դէպի Ռուսաստան : Մի

1 Յիշատականաց ժողովածոյ Հայոց պատմութեան համար, հատոր Բ, Երես 890.

ներորդ ճշմարիտ բան է¹, որնոր 1718-ին է եղել, հաստատում է, որ Հայք են եղել Ռուսաստանում առաջին մեծաքսարանները հասաատողները և նրանցմով Ռուսաց կերպուս շինել սորվեցնողները :

Մեծին Պետրոսի իմաստուն և նախատես քաղաքականութիւնը Ռուսաստանի երջանկութեան համար անբաւ հետեւանք յառաջ բերաւ : Հազարաւոր Հայեր լեհաստանը, Պարսկաստանը և Տաճկաստանը թող տուին և Ռուսաստան գնացին բնակեցան և իրանց վաճառականութեամբ, արհեստներովն ու երկրագործութեամբ ճոխացրին : Սափրաս Հայազգին, 1779-ին կատարինէ Բ-ին մի շողուն անդամանդ ներկայացրեց արտաքոյ կարդի մեծութեամբ և գեղեցկութեամբ, որնոր այսօր կայսերական դաւազանն է զարդարում : Մի ուրիշ անդամանդ նոյնպէս երեւելի դնով, Պողոս Ա. կայսեր ներկայացրեց Աբամէլք Հայազգի իշխանը :

Կատարինէ Բ-ի ժամանակ, 1779-ին 15,000 Հայ երբըմից դուրս եկան Դոն գետի վրայ նոր Նախիջևան և Գրիգորուպօլիս քաղաքները հիմնեցին, որոնց մէջ գլխաւորապէս Հայք են բնակում իրանց առանձին դատաւորովն ու մեծաւորովը : Հայ գաղթականներուն թիւը Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներումը օր ըստ օրէ աճեցաւ : Աժտերխանի Հայքն էին այն ժամանակ մինչև 5128, Ղըզլարինը մինչև 4192, Մոզդուկինը մինչև 2000 և այլն : Հայք առհասարակ նաւաշինութեան էին պարագում կոսպից ծովու նաւարկութեան համար, մեծաքսագործութեան և Ֆրանսիական² կերպով ոլի շինելու, այգեգործութեան և թթենի, պողատու ծառեր, բրինձ մշակելու հետ էին և մանաւանդ կովկասեան սարեցւոց հետ մեծ առուտուր էին անում :

Տասնեկններորդ դարու սկզբիցը Ռուսաստանն այնպիսի ժամանակ Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ձեռից, մեծին Հայաստանի մի քանի նահանգները խլեց, ուստի նրանց թիւը 1828—1830 թուին նոր գաղթականներով աւելացան : Պաս-

1 Նոյնը հատոր Բ, երես 146—201 :

2 Այսպէս է ցոյց տուած կայսերական հրովարտականը, Տես Ժողովածոյ, յիշատականայ Հայոց պատմութեան համար հատ. Բ, եր. 90 :

քեիչ զօրապետը Էրզրումից, Կարսից, Պայաղլտից և Թուսի-
րաք քալէից 90,000 Հայ դուրս հանեց : Խոյից, Սալմաստից,
Վորմիից, Դաւրիդից և Մաքուից, որոնք Պարսիկ քաղաքներ են
40,000 : Այս կերպով այսօր Ռուսաստանի Հայոց թիւը 550
հազարն անցկացաւ, որոնցից 50,000 Կովկասից դէնն են և 500,000
էլ դէսը Հայաստան, Վրաստան և Շիրւան ցրուած : Ճիշդ չը
գիտացուիլ Կովկաս սարերու Հայոց թիւը, սակայն 15,000-ից ա-
ւելի չպէտք է ըլնի, Հայք այն տեղ անկախ են և Զեքէզների
հետ միացած Ռուսաց դէմ կ'պատերազմին :

Այս սարեցի Հայերից 1838-ին Կովկասից դուրս եկան
800 ընտանիքի չափ և գնացին Ռուսաց պաշտպանութեան
տակ Գուբանի մօտերը Արմաւիր քաղաքը հիմնեցին :

ՀԱՅՈՑ ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Այս հին և մեծ ազգին մնացորդները, որոնք այնքան
քաղաքական, ընկերական և բնական աղէտներից յետոյ ապ-
րեցան տանու չօրս դարու մօտ՝ տակաւին բաւականին դիմաց-
կուն և զօրաւոր տարերք ունին մի նոր ազգի մարմին առնե-
լու համար : Այս ազգը արտաքին և ներքին պատերազմնե-
րու աղէտալի ազդեցութեան տակ մնալով, իր մեաւորական,
բարոյական և բնական կատարելութիւններից շատ կորցրուց :
և ամէն աշխարհակալ իր մոլութիւններից մինը նրա ճակատին
վրայ դրոշմեց : Այսօրուայ և յառաջուայ Հայերուն մէջ անչափ
մեծ զանազանութիւն կայ : Առհասարակ հին Հայը աւելի հա-
մարձակ, աւելի քաջասիրտ, և աւելի հայրենասէր էր, մինչ-
դեռ մի երկարատեւ գերութեան մէջ մնալով, այսօրուայ Հայը
զրեթէ մեծ մասամբ շատ հեղ, անհոգ, անզգայ, զգոյշ վախ-
լուկ և դէպի եսկականութիւն դիմելու հակամէտ է : Սակայն
այս ազգը իր նախնեաց մի քանի առաքելութիւնները դեռ ևս
պահում է, իր քրիստոնէական կրօնին վրայ, որ շատ հաստատ է,
միացրած է, մեծ քաղաքներից դուրս, քրիստոնէութեան առաւ-

ջին ժամանակուայ արժանի լարքն ու վարքը : Եւ լոպտցի ճանապարհորդները, նաև նրանք՝ որ իրանց նախապաշարմունքներով և իրանց մոլեռանդութեամբը կատարի թշնամի հանգիստացել են այս աղգին գէմ, այս կատարելութիւնները՝ չեն մերժել : Հայոց անձնուրացութիւնը, հիւրասիրութիւնը, հաւատարմութիւնը շատ նշանաւոր են եղել :

Այսօր Հայք վեց տէրութեանց հպատակ են : Տաճկաց, Ռուսաց, Պարսից, Աւստրիացոց, Անգղիացոց և Հոլլանտացոց : Տաճկաց տէրութիւնը մեծ Հայաստանի գրեթէ մեծ մասն և ամբողջ փոքր Հայաստանն իր ձեռին ունի 3,100,000 Հայերով : Տաճկաստանի Հայք զինուորական ծառայութեանց և քաղաքական պաշտօնավարութեանց զրկուած ըլելով բոլորովին երկրագործութեան, վաճառականութեան, արհեստներու հետ են զբաղած² . այնպէս, որ Ասիոյ Տաճկաստանի ցամաքային գրեթէ ամբողջ առուտուն իրանց ձեռքով է կատարուում : Գրամական ամէն գործքերը բոլորն էլ Հայոց ձեռին է գտնուում. կառավարութեան ղրամանոցի, վառօթարանի երկաթ եղէնի, մեքենաների, ջաղացքի, մետաքսի գործարաններու ամէնքն էլ Հայոց ձեռքով են տնօրինուում : Սուլթանի ճարտարապետն է կարապետ Խալիֆան, նոյնպէս Հայազգի, որ հասարակաց շինութեանց պաշտօնէի պաշտօնն է կատարում : Կողմնորոշուող լսոյ ամէնից վարպետ ոսկերիչները, ակնագործները, փորագրիչները, որմնադիրները, քանդակագործները, մեքենագործները գրեթէ բոլորն էլ Հայք են : Ամենամեծ Հայերից մինն որ Տաճկաստանը տեսաւ, Խաղաղ Կարութիւնն է : որ ղրամանոցին գլխաւոր տնօրէնն էր և Սուլթան Մահմուտին էլ սիրեկանը : Խաղաղ Կարութիւնն առողջ և ուղիղ խելքով ազնուազգած և ողորմած մարդ ըլնելով իր տիրոջը լեովին վստահութեանն արժանի եղաւ : Իր առատաձեռնութիւնը ոչ սահման և ոչ խտիր էր ճանաչում աղգի և կրօնի կող-

1 Հայր Մէծնիէ, հաճոյական և հետաքրքրական նամակներումը հատ. Ա. Երես 300—301 և 324 .

2 Հայք, արեւելեան աղգերի և դուցէ թէ բոլոր աշխարհի աղգերի մէջ ամէնից աւելի վաճառական են : Հաճոյական և հետաքրքրական նամակներ, հատ. Ա. Երես 435 .

մանէ, Հայ, Քաթողիք, Յոյն, Հրէայ, Ասորի, Տաճիկ իրա ողորմածութիւնը և առատաձեռնութիւնը վայելում էին : Իրա յատուկ ծախքովը թէ Կոստանդնուպոլսումն ու թէ Տաճկաստանումը Յունաց և Հայոց շատ եկեղեցիներ էլ շինել տուաւ, նմանապէս և շատ ուսումնարաններ իր ազգայնոցը կրթութեան համար և որոնց համար և առատ առատ եկամտներ կապեց, բացի սրանցից որբոց համար էլ մի հիւանդանոց շինել տուաւ, Եփէզուէ (Եօթը աշտարակ) ասուած տեղին մօտերը, զբաղէտներին պաշտպանեց և պատանեկաց դաստիարակութեան համար հարկաւոր եղած մի շատ գրքեր հրատարակել տուաւ : Իր մահուան օրը ընդհանուր սգոյ օր եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ համար, Սուլթանից սկսած մինչև յետին հպատակը նրա մահուան վրայ լալիս էին : Հայոց, Յունաց, Քաթողիկաց պատրիարքներն ու Հրէից մեծ Ռաբբին իրանց ժողովուրդովը նրա թաղման հանդէսն էին կազմում : Խազադ Յարութիւնը 1835 թուին մեռաւ : Տիւղեանց գերդաստանը դրամանոցը վարում է, Տաեանց գերդաստանը վառօթարանը, սեղանաւորների մէջ երեւելի եղածներն են, Գրիգոր և Կարապետ եղբարք Երամեան Եղիպտոսի սեղանաւորները : Ալահվերտի Օղլու, ձեզայիրլի, Պետրոս և Գէորգ Խորասանձի Մքսուտ, ձանիկ, Միսաք, Թընկըր և Պարտիզլան :

Երկար ժամանակ, Տաճկաստանի Հայք մի աննման տգիտութեան մէջ ընկղմաւ և մինչև իրանց լեզուն անդամ մուռացած վերջապէս կրթութեան և ուսման հարկաւ որութիւնը զգացին. սակայն Կոստանդնուպոլիս և Զմիւնիա միշտ, թէև շատ քիչ, լուսաւորութեան նշոյլն իրանց մէջ պահած ունէին որնոր իրանց արեւմտից էր գալիս և իրանց մէջ մի քանի դժբաղէտներ և աստուածաբաններ գանուում էին : Կոստանդնուպոլիս շատ անգամ, բուն Հայոց և Քաթողիք Հայոց մէջ եղած ցաւալի կրօնական կռիւներու ասպարէզն եղաւ. այս կրօնիւնրը շատ անգամ Յիսուսեաններից էր վեր գալի, մինչդեռ Զմիւնիա միշտ կապուած ֆնաց իր հին Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վրայ, որոնց առջևը Հռովմայ քարոզչներու բոլոր ջանքերը խորտակուեցան :

Աբաիւլ Մէճիտի վերածնիչ թագաւորութենից հետէ,

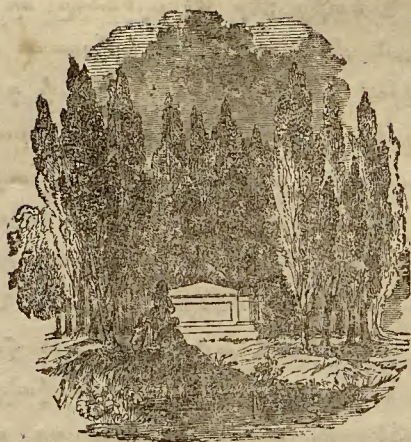
Տաճկաստանի Հայք նոր նոր արտօնութիւններ են վայելում, փոքր առ փոքր զգում են հասարակաց կրթութեան և ուսման հարկաւորութիւնն ու լաւութիւնը : Այս վերջի տասնուհինգ տարուայ միջոցումը հարիւրի չափ ազգային զբաղօրոյններու կանգնուիլը տեսնուեցաւ այս տէրութեան քաղաքներու և զիւղաքաղաքներու մէջ. այս դպրոցներումը երկու սեռի երեխայք էլ քրիստոնէական, բարոյական և դրականական կրթութիւն և ուսում են ստանում : Միայն Կոստանդնուպօլստումն երեսունից անէլի դպրոց կայ չորս հազար հինգ հարիւր աշակերտներով և տասնուհինգի չափ էլ աղջկանց՝ դպրոց երկու հազար աղջկի աշակերտներով, որոնք ազգի ծախքումն են ուսում և կրթութիւն առնում և որոնց մէջ սորվացնում են Հայոց լեզուն, օտար լեզուները, ազգային պատմութիւնը, մաթէմատիքական ուսմունքները, քրիստոնէութեան ուսումը աշխարհադրութիւն, զծագրութիւն և երգեցողութիւն : Սուրբ գիրքն ամէն տեղ գործ է ածւում, վասն զի բարոյական դաստիարակութեան հիմունքն է համարուած : Զմիւռնիոյ Հայոց ուսումնարանն, որնոր Արքայն Սահակայ և Արքայն Մեսրոպայ անուններն է կրում իր վրայ, ամէնից հռչակաւոր և ամէնից մեծն է բոլոր Տաճկաստանումը : Իսկ աղջկանց ուսումնարանը հիմնած է Կոստանդեանց բարեպաշտ և պատուաւոր Տիկիւնը : Եռսուֆեանց Պողոս Պէգի և իրա եղբայր Պետրոս աղայ հարուստ, վաճառականի գերդաստանը, որմէ յառաջ է եկել Կոստանդեան Տիկիւնը, Զմիւռնիոյ ուսումնարանի պահպանութեան համար հարկ եղած գումարին մեծ մասը տուած է : Կոստանդնուպօլստումը Տիւզլիանց գերդաստանն էլ նշանաւոր եղած է Հայ Քաթողիք աղջկանց համար առանձին մի ուսումնարան հաստատելով : Այս երկու քաղաքներից յետոյ գալին են, Երզրում, Վան, Դիարպէքիր, Նեքեփա, Տրաբիւն, Թոխաթ, Կեսարիա, Պրուսա, Ամասիա, Քէօթահիա Իզնիփա, (Նիկիմփա) Անդրիանուպօլիս, Վարնա, Թէքրիտաղ, Ատանայ, Տարսն, Մուշ, Անթէք, Ալն, Մեքասաթա, Էնկիւրիւ, և ուրիշ քաղաքներ, որոնց մէջ մէկ կամ երկու դպրոցներ կան տղայոց և աղջկանց համար :

Եզրպոստումը, տեսնում ենք նրա վերածնիչ Մեհհեմէտ

Ալի փաշայի ժամանակը, Պողոս Պէգ Եղուսթը իրա արտաքին դործոց պաշտօնեայն, որ մեծ արժանաւոր և երևելի քաղաքագէտ մարդ էր, և մեծ ծառայութիւններ է արած եգիպտոսին 1835 և 1840 թուերու պատերազմներին, նմանապէս Նուպար Պէգը, որ նոյն ասպարիզումն երևելի է Քերկուսն էլ ազգով և կրօնով Հայք են : Սայիա փաշայի այժմեան պաշտօնեայն էլ Ստեփան Պէգ անունով մի Հայ է :

Պէտք է յուսանք, որ Ֆրանսիոյ, Անգլիոյ և Տաճկաստանի ընդդէմ հիւսիսի հսկային արած փառաւոր պատերազմից յետոյ, 1854-ից մինչև 1856 Տաճկաստանի քրիստոնեայք առհասարակ, և մասնաւորապէս Հայք մի նոր թուական կվայելն, և իրանց վիճակը քիչ շատ կլաւանայ և իրանց մշտաւորական և ընկերական կործանուած վիճակից կվերականգնին և իրանց ազիտութենից և թշուառութենից կպրծնին :

Տաճկաստանից յետոյ Ռուսաստանն է գալի, որ տասնիններորդ դարու սկզբիցը փոքր առ փոքր Հայաստանի մի նշանաւոր մասին 1,250,000 բնակիչներովը, որոնց 500,000 Հայքին տէր եղաւ : 1828-ից, որ այս երկրին Ռուսաց տիրապետութեան տակն ընկնէլուն տարին է, իրաւ է, որ Հայոց նիւթական և ընկերական վիճակին մէջ մի կարեւոր լաւութիւն եղած կայ աղատուելով Քրդերու և Պարսից տուած նեղութիւններից և հարստահարութիւններից, որոնց ենթարկուած են միշտ հարեւան եղող երկիրներու քրիստոնեայք, և թէ որ Ռուսաց պաշտօնապետներու տուած զրկողութիւնն ու կաշառակերութիւնն ամէն վայրկեան նրանց չկողոպտէ. Հայք համեմատաբար երջանիկ կլինէին և իրանց ապահովութիւնն ու հանդստութիւնը կվայելէին : Կաշառակերութիւնը Ռուսաց պաշտօնավարաց առանկերով մասին ութերորդին յատուկ բնաւորութիւնն է, այնպէս որ որչափ կառավարութիւնը բարի կամեցողութիւն ունենայ ամէն տեղ արդարութիւնը տեսնելու և նուաճուածները պաշտպանելու, կառավարիչներն ու երկրորդ կառավարեչները, դատաւորներն, և քաղաքապետներն արդարութիւնն ու իրաւունքները հրապարակաւ կվաճառեն : Քանի որ այս չարիքը կշարունակուի Ռուս պաշտօնավարաց մէջ, գիւղացւոց վիճակն այսօրուայ վիճակիցը երբէք լաւագոյն չընկիր :

Ի Օ Ս Ք

Ի վերայ մահուան Աւետիք Աղայի Տէր
Մկրտչեանց Աղուէցույ :

Ի Դ Ի Մ Ա Յ

ՊԱՐՈՆ ՄԿՐՏՁԻ ՌՈՍՏՈՄԵԱՆՑ

Եթէ քրիստոնէութեան մխիթարական վարդապետութիւնն ապահովացրած չլինէր մարդու ապագայն, եթէ քրիստոնէութեան սփոփիչ աջը բացած չլինէր մարդու անմահութեան և յաւիտենականութեան խորհրդաւոր դրուէքը, եթէ քրիստոնէութեան աննկուն զօրութիւնը կանգնած չլինէր իրան յաղթական դրոշմ մահուան կործանեալ և քայքայեալ աւերակների վերայ, եթէ քրիստոնէութիւնն իրան համարձակախօս առաքեալի բերանով ազաղակած չլինէր, «Ո՛ր է մահ, յաղթութիւն քո, ո՛ր, դժո՛ղք, խալթոց քո» : Կարձաւեմ, բարեբաշտ ունկնդիրք, եթէ այս անցաւոր աշխարհից յետոյ չլինէր մարդու առաջին և մի անանց և յաւիտենականը, որչափ արտասուաց և ողբոց արժանի էր մարդու երկրաւոր, յողորմ և անհաստատ վիճակը, որչափ ցաւակցութեան արժանի էր և մեր նորոգ հանգուցեալ բարեպաշտ և

ազգասէր Աղայ Աւետիք Տէր Մկրտչեանցը, որ իր արբուն և լիտատարդութեան մէջ կնքեց իւր երկրաւոր կեանքը մի րոպէի մէջ թողնելով ամենայն բան : Ո՞րչափ դառն և ո՞րչափ անտանելի պէտք է լինէր սոյնօրինակ հրաժարականն աշխարհից, եթէ մի առաւել երանաւէտ կեանք սպասելիս չլինէր մարդուն : Ի՞նչքան տարաբաղդ կլինէր և թշուառ, եթէ այսու կենօք լինէր միայն յուսացեալ : Բայց քրիստոնէութիւնը պատառել է այս թշուառութեան վարագոյրը, նա յարութեան յուսով քանդել կործանել է այն ցանկը, այն հաստ պատը, որ մահը քաշել էր անցաւորիս և յաւիտենականի մէջ : Ուստի և մենք քրիստոնեայքս անկասկած ենք, որ մարդուս բարի գործքերը, մարդասէր և ոգորմած արարմունքները, իւր հայրենեաց և հայենակցաց համար գոհած նուիրարեւութիւնը, իւր կարօտ եղբարց արտասունքը սրբող ողորմութիւնքն անսպասելի ճիսութիւնք են մարդուս համար երկնքումը, անմահ և քաղցր յիշատակ ունին նաեւ երկրումս, սրանք այնպիսի գանձք են, որ մահը չէ կարողանում յափշտակել մարդուս ձեռքիցը, սրանք այնպիսի ճիսութիւնք են, որ մարդուս մարմնոյ հետ դադարում չեն ամփոփում և հոյը չեն մշտնում, այլ մնում են մարդկանց սրտերումը, թե և են առնում, թե ունում մարդուս հոգւոյ հետ դէպի երկինքը և երկնքումը ժողոված այն զանձն են կազմում, որոց համար մեր Տէրը առաց, «Ո՛չ զողերն են յափշտակում և ո՛չ ցեցն ու ժանգն է ապականում : Մահուան յիշատակը դառն է, ասել է Բմաստունը, դառն է, որովհետեւ հրաժարում է մարդս իրան սիրելիներէից, իրան որդիքներէից և ընտանիքից, իրան ծնողներէից և ազգականներէից, և բարեկամներէից, բայց այս դառն յիշատակը քաղցրանում է ուրիշ անմահ յիշատակներով, առաքելութեամբ բարեբաշտութեամբ, հայրենասիրութեամբ, սուրբ և արդար խղճմտանօք : Մարդուս ձեռքին է ուրիշ մեք, բարեպաշտ ունկնդիրք ունենալ դառն կամ քաղցր յիշատակ ունենալ մահացում կամ անմահ գործքեր, ունենալ զովեստ և պարսառ : Այսպէս ևս սերկեանս հանդուցելոյ վերայ պէտք է մտածենք : Յայտնի է մեզ ի Տէր հանդուցելոյն կեանքը, գործունէութիւնը և բոլոր արարմունքն՝ ըր իրան մանկութենից մինչև մահոյ ան րոպէն :

Եթէ ունի առաքինի սիրադորձութիւններ, եթէ ունի իրան հարստութեան չափ և մեծադորձութիւն յօգուտ ազգի և եկեղեցւոյ, ուրիշն աւելորդ կլինին իմ տիար լիզու իս զովեստները, վասն զի մարդուս ամենամեծ և պիւճալսօս քարոզիչը իրան գործն է,* ինչպէս ասում է սուրբ Գրիգըր Գործք քո

* Այս տեղ մեր ունկնդրաց տեղեկութեան համար յառաջ կրերենք ի Տէր հանգուցելոյն Ազայ Մկրտիչ Տէր Մկրտչեանցի բարի բարի գործքերից մի քանիսը :

Հին Նախիջևան քաղաքունն ազգիւր հանեց իւր սեփնական ծախքով եւ երեք տեղ քաղաքումը բաժանեց ընծայելով ժողովրդեան :

Յիշեալ քաղաքի ժողովուրդը շատ նեղութիւններ էին կրում խաների կողմից, միշտ խաների հետ վիճում էր վասն օգնութեան Հայերի :

Գողթան գաւառի Աղուլեաց մէջ ուսումնարանն չի կար, երկիւսայքը ուսումից զուրկ էին մնում, ուսումնարան բաց արեց երեք լիզուաւ, Հայերէն, Ռուսերէն, Պարսկերէն. ժողովուրդն էլ կից էր, բայց մեծ գումարը վճարողն եւ զլիւսուր վերատեսուէն ինքն էր :

Յիշեալ Գողթան գաւառումը հասարակութեան ընթերցարան բաց արեց ժողովուրդն էլ կից էր, բայց առաջի մեծ գումար վճարողն ինքն էր :

Քանի տարի էր աշխատում բոլոր Աղուլեաց Հայ վաճառականներին համար ընկերութիւն կազմէլ, ինչպէս Արուստայան կերպ ընկերութիւն, բայց ժողովրդեան անհամաձայնութիւնիցը չէր յաջողում, բայց շատ յոյս կար, որ վերջը այս ընկերութիւնը կատարուէր, վասն այն, զի միշտ աշխատում էր, որ մեր ազգի միջին օրինակը ընի :

Պարսկաց սահմանումը սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայ անուանեալ վանքին Զանգակատունը շինեց :

Պատերազմի ժամանակը հարիւր հեծեալ զինուոր տուեց Հայերիցը Տէրութեան իւր ծախքով, որ Բայսդիդի կողմի Հայերը Տաճիկներն առուած նեղութիւններիցը պահպանեն, սրանք : Հայերը շատ հանդիստ պահպանելուց յետոյ մէկ տարի այն տեղ պատերազմեցին, մէկ մարդ էլ չի զոհուեց իւրեանց միջից այնքան յաջողակ էին ու Տէրութիւնիցն էլ պարգիւներ ստացան :

Երեւան քաղաքի օրիորդաց ուսումնարանումը միշտ որդեգիր էր պահում Հայ օրիորդից, վերջումն էլ 2000 մանէթ տուեց օրիորդաց ուսումնարանին, որ Հայոց օրիորդք ուսում առնեն. ընդ հակառակն Նահանգապետը Ռուսաց օրադրով հրատարակել էր թէ պէտք է ճաճկաց օրիորդք էլ կարգան, այս մասին Նահանգապետին հետ մեծ դրադրութիւն բացարու, վերջը Նահանգապետը փոխուեց մէկինքն էլ վախճանվեցաւ ըստ որում մնաց թերի :

օրհնեսցեն զքեզ : Թողնենք ուրեմն. որ խօսին սրա համար, իրան զործքերը իրան արարքը և միայն մաղթենք Աստուածանից, որ մխիթարի սորա ծերունի հօրը, վշտահար ընտանեացը, մատաղահաս զաւակներին, իսկ հանգուցելոյն արժանացնի իրան երկնից արքայութեանը :

Թիֆլիզի Հայոց Ներսիսեան դպրոցումն ունէր որդեգիր, որ ուսումնաւարտելուց յետոյ ուղարկեց Թեոդոսիա ուսում տալու, որ այժմն էլ այն տեղ է, որ մտադիր էր Թեոդոսիայումն էլ ավարտելուց յետոյ ուղարկել Եւրոպայ ուսում տալու :

Ղըրիմեան Հայր Մկրտիչ վարդապետը, որ ժամանակ, որ եկաւ Թիֆլիզ, Ղիներաւ Արծրունին միջնորդ էր նրա, վաճառ ուսումնարանը տալանովացնելու, Թիֆլիզի երեւելի հարուստներին չի նայելով ինքն առաջին ստորագրուողն եղաւ 500 մանէթ տալու* :

Մեծ յոյսեր կար սրանից վաճառ ազդի օգնութեան, բայց մահը թոյլ չի տուեց, մինչի մահուան ժամանակն էլ յոյս կար, բայց մահն անժամանակ պատահեց տկարութեանը նայելով : Ազուլիայի ուղղուեց Թիֆլիզ գալու բժշկուելու համար, բայց Նախիջևան հասնելուց տկարութիւնը սաստկանում է կրկին յետ է դառնում Ազուլիա, համարեա թէ բոլորովին իր զգաստութիւնը կորցրած, հասնելուց յետոյ հազիւ թէ ուշքի է գալիս Քրիստոսի աշխարհում եւ մարմինը ընդունում է եւ զինի հինգ ժամից Հոգին աւանդում է, անգութ մահն այնքան միջոց չէ տալիս, որ զոնեայ սրտի խորհուղները յայտնէր, որ զոնեայ առաջին երեւելի յիշատակներ թող էր ապագային համար :

Խեղճերուն արած օգնութիւններին թիւ չի կայ. Ազուլեայ ժողովուրդը երբէք դատաստանատուն գնալ չի դիտէին, եթէ մէկ վեճ լինէր կզային մօտը. արդարութեամբ վճիռը կտանային, ինչ երեւելի դործ որ լինէր եւ ինչ տեղ էլ որ պատահէր խաղաղասիրութեամբ կը կատարէր :

* Բայց այս ձեռնարկութիւնը, որ պիտի կատարուէր միջնորդութեամբ Ղիներաւ Արծրունոյն, իր վախճանը չունեցաւ :

Ճ Ա Ռ

Որ ասուել է Դավրիժու Աղգային Ուսումնարանի վերանորոգութեամբ բացուած օրումը. դէպի Նորին Սրբազնութիւն Գէորգ Արքեպիսկոպոսի եւ Շնորհափայլ Առաջնորդին բոլոր Ատրպատականի եւ դէպի ընկերացեալ մեծարոյ անձինք նոյն Ուսումնարանին :

Ընդհանուր տիեզերքում տարածուած լուսաւորութեան ձայնին՝ զձեզ, Սրբազան Հայր¹, և մեծարոյ տեարք, այսօր այս խորհրդաւոր յարկին² տակը կանչելը՝ բոլոր այս քաղաքիս եւ Պարսկաստանի եւ գրեթէ հանուր յառաջագիմութեան ցանկացող Հայ ազգին համար՝ արդէն մին նոր ցանկալի տւեալիս է պատրաստած և մին բարի նախանձ: Այս ցանկալի ճշմարտութեանը վիպ՝ չեն միմիայն այսօր Ձեր այս խնդալից ակումբն և յուսալից աչքերն, որ վաղուց այս գերապանծ և խորհրդաւոր շէնքին վերայ սքանչացած, իւր ներքին հրաշալիքն էլ՝ այսինքն ուսման յառաջագիմութիւնն ևս կը ցանկային տեսնել մին օր, զոր Աստուածային նախախնամութիւնն սահմանած էր պսակելու Ձեր ամենեցուն յոյսը և փափազն, այլ նաև նոյն այս լուսատու յարկիս, այսինքն Ուսումնարանիս ծննդեանը պատմութիւնն և Ձեր, մտաց յիշատակն, քո Սրբազան Հայր, սուրբ և խաղաղասէր աջոյդ ազգին և ազգին որդւոց վերայ սփռած նոր շնորքն, և Ձեր ամենի վերջապէս մեծարոյ Տեարք, ազգասէր և ուսումնասէր սրտի և մտաց միութեան արդասիքն: Իսկ իմ—իմէլ բիւր երանութեան արժանի ձայնս, որ եթէ Ձեր ներող ունկնդրութենից պատիւ

¹ Նորին Սրբազնութիւն Գէորգ Արքեպիսկոպոս վեհապետեան վիճակաւոր Առաջնորդ բոլոր Ատրպատականի:

² Յուշանում է Դավրիժու Աղգային ուսումնարանը:

զանի, պիտի հնչի այսօր Ուսումնարանի նոր պայծառութեամբ բացուող դռներին հետ և նորան ցնծացող սրահներին արծազանաց հետ, ցնծալի հանդիսիս այն նիւթը, որ ուսումնարանիս հիմանց հետ հազիւ ծնած մի տարածամ մահուան զոհ էր ելած, բայց այսօրուայ, մի հօտ և մի հովուի Գրիստոսատուր հրամանովն և ազգաշէն միութեան խրախուսանաց ձայնովն՝ կրկին կենդանանալով Ուսումնարանիս դռներն մին նոր սիրոյ և յուսոյ յաղթանակով բացել և ամէն լուսասէր սիրտ ուրախակցութեան է կանչել:

Եւ յիրաւի, ում չէ երանի, ով չի խնդար ձեզանից, մեծարոյ Տեառք, յիշելով այս ուսումնարանին ցնծալի ծնունդն և մութ կեանքը թողէ՛ք խնդրեմ, միտի Զեր միտքը անցեալ ժամանակաց սիրտն և յաւիտենական յիշատակի արժանի թողէ՛ք, խորասուզի մինչև այն օրերն, ուր յաւիտենականաց յիշատակի արժանի մին Սրբազան անձի՛ սիրտը կշռելով իւր ժողովրդեան շատերին ուսումնասիրութիւն և լուսաւորութիւն և ցաւակցելով ու երուելով իւր ազգի որդւոց թշուառ վիճակի վերայ, միտքը շատ ազգօգուտ դիտաւորութեանց և խորհրդածութեանց ծովն ընկղմելով՝ և հազար դժուարութեանց վերջապէս յաղթելով օգնութեամբ իւր հօտին՝ իւր սուրբ աջ կարկառեց դէպի այս ուսումնարանի հիմնադրութեանը, որ քաղաքիս Հայ հասարակութեան ազազայ երջանկութեանն եղական հաւաստիքն է և անմահ երախտագիտութեան մին անմոռաց առարկայ:

Այո՛, Նորին բարեյիշատակ Սրբազնութիւնը չմոռացաւ, սորանով ցուցանել, որ իւր ազգի թրուառութիւնները հազար նեղութեամբ դարմանելն և բժշկելն՝ իւր նախորդ սուրբ հայրապետաց առաքինութեանց բարեխաւսած փափաղներից մէկն էր, իւր ժողովրդեան ուսումնասէրքն յորդորելն և այս հոյակապ շէնքերը կանգնելն՝ իւր Աստուածակոյս կողմանէ առաքելութեան և ազգեցութեանց արդիւքն էր և իւր արիւնը վերջապէս սովաւ անմահ անելն իւր որդեկիրութեանն և ազգասիրութեան անվախճան վկայութիւնն էր:

1 Նախկին վիճակաւոր բարեյիշատակ հանդուցեալ Սրբազան Խաչակ Արքեպիսկոպոսը Սաղունեանց:

Չը պարծենան ուրեմն աշխարհքիս անթիւ բանակներով
աշխարհակալները, թէ իրենց յաղթութիւնները մեծագոր-
ծութիւնն է, և ընդհանուր շահաւորութիւն ազգային, ա-
ռանց մին նոր թշուառութիւն պատճառելու : Քաւ լիցի,
այլ մեծագործութիւն է այն անձի գործքն, որ նման այս շէն-
քիս՝ տկար միջոցների ծոցում, բարձրանալով և ըստ բաւա-
կանին եկամտով կենդանի մնալով, առաւօտեան արեգական պէս
դժուարութեանց սարերի դիմաց ծագելով, ազգի տիրող խա-
ւարին վերայ զուարթ մին լոյս կսփռէ, և ամէնին կը պատ-
րաստէ մին հաւասար օգուտ, ամէնքին կը խոստանայ միանխտիր
արժանաւորութիւն, և երջանկութիւն, և ընդհանուր յա-
ռաջադիմութիւն ազգի բարեբաստութեանց :

Եւ ո՞վ չէ համոզուած, որ մին ուսումնարանի վախճանն
այսքան շահաւէտ է և միշտ այսպէս փառաւոր : Ո՞ր ազգի
պատմութիւնը չէ սորան վկայ, և ո՞ր դար չէ թողած ան-
մահ մին յիշատակ ուսման ծնած օգուտներուն : Ոսկեդար,
դու Հայաստանի, պարծանք ազգային, պարծեցի՞ր դունախ այն
ուսման ծագած լուսովը, որ Հայ ազգին վերայ սփռեցիր, այն
լուսովն եմ ասում, որով նախ Սուրբն Սահակ և Մեսրոպ ան-
մահացան, և իբր կրկին ջահ փայլելով ազգին մէջ՝ Հայաս-
տան ուսման լուսաւորութեամբ աւելի լաւ ճանաչեց, զիւր
Աստուածն և զԱստուածապաշտութիւնն, իւր Հայրենի ծը-
նունդն և մայրենի լեզուն, իւր հայրենեաց հին փառքն և
մեծութիւնն և օտար ազգաց հանդամանքներն, իւր ազգի և
հայկենեաց արժանաւոր սէրն, և քաջութեան ասպարիզումն
հայրենեաց իրաւանց պաշտպանութեան համար մեռանելն,
և ճշմարիտ հաւատոյ վկայութեան համար Քրիստոսի սի-
րովը վառուած աներկիւղ արիւն թափելը :

Այն լոյսն եմ ասում Արքազան Հայր, և մեծարոյ Տեառնք
որ Հայ ազգն այբ գրելով և բնն կարգալով՝ թօթափեց ա-
մէն տեսակ տգիտութեան խաւար, և գիտութեանց և իմաս-
տութեան լուսով յառաջանում էր մին ժամանակ զէպի կարգ
էն ազգաց, որ կը պարծենային մինն իւր Տրովպալայով, մինն իւր
Աթինքով, մին իւր Հռովմով, մինն իւր Աստուածագէտներով և
Աշխարհապէսներով, մին նիւր Փիլիսոփաներով և Գերթողներով

և մինն վերջապէս իւր կրօնասիրութեամբ և հրաշալի նաօհատակներով և անյաղթելի դիւցազուններով :

Այն լոյսն եմ ասում, վերջապէս, որոյ ծաղիկ հասակին բիւր պատերազմաց և աշխարհակործան արշաւանաց հեղեղներն և խաւարածին ծովն միմիայն կարաց յաղթել, կործանելով իւր պաշտպան թագ և զաւազանը Արամեան, գերի տալով ընդհանուր ազգն, քանգելով գոլոր Հայաստան, վերջացնելով մեր Հայկերը, մեր Արամները, մեր Տիգրանները, մեր Տրդատները, մեր Վարդանները, զրկելով զմեզ մեր մեծ Ներսէսներից, սուրբ Սահակներից և ընկղմելով զմեզ որք՝ մին այնպիսի թշուառութեանց և խաւարի ահագին անդնդի մէջ, զոր միմիայն խորհնեան աչքը կարող է ըստ արժանւոյն լալու ողբալ և Յղիշէի սիրտ ու գրիչը :

Ահա, սորանք էին մին ժամանակ մեր շքեղ հայրենեաց Հայաստանի վայելած երջանկութիւնները, սորանք էին ուսման շնորհած երեսայրիքը, զոր մեր նախնի հայրք, թէ հաբուստ և թէ աղքատ, մեծ և սղարիկ՝ հաւատար իրաւամբ, համաձայն սիրով սկսած էին ճաշակել, զոր և իմաստուն խորհնեան, հրաշալի Յղիշէի և այլոյ անմահ պատմութեանց մէջ ևս մեզ աւանդելու չմոռացան, վկայելու յաւիտենական յիշատակելով, թէ ուսման օգուտն ինչքան է մարդկային ազգի համար, մանաւանդ, Հայ ազգին, որոյ ընդունակութիւնն ըստ ամենայնի առաւել է քան այլ ազգաց :

Թողնենք հապա անցելոց պատմութիւնները, թող մեզ վերկայեն ներկային արդիւնքներն, այսինքն այսօր իսկ մեր աչքովք տեսած ուսման պտուղները, մեր ականջովք լսած այս լուսաւոր դարուս գիտութեանց ծնած հրաշալիքները : Ո՞վ կը հաւատայ, թէ որ տեսած կամ փորձած չընին, որ այս տեղից մինչև թէհրան և մինչև Ամերիկայ անդամ մին քանի բողբոսմ մին մետաղէ թելով խօսակցութիւն կարելի է, պարզ մին շոգւոյ զօրութեամբ ահագին մարմիններ՝ նաւեր շարժելով, և ահաւոր ովկիանոսների ալիքներուն հետ խաղալով մին աշխարհքէ միւս աշխարհք երթալը մին քանի օրում հնար է. ո՞վ չի զարմանար, որ երկնից երեսում թռչող հրաւառ կայծակները պարզ մին մետաղով իր ճանապարհից հա-

նեւ և հողի տակում թաղելը կարող է մարդը : Ո՞վ սովորեցրեց մարդոյն, որ պարզ մին ջրի շոգւոյ զօրութեամբ՝ ահազին կառքեր կայծակի նման երկրի վերայ լուսնեւով, ահազին անապատները և անանցանելի սարերն արհամարհէ, և հարիրաւոր օրուայ ճանապարհը, մին երկու օրուայ ճանապարհորդութեան իւր խաղալին անէ : Ո՞վ հնարեց, որ մին հեղուկով մինչև երկինքը բարձրանայ երթայ մարդ, և վերագառնայ—ո՞չ ապաքէն ուսմունք գիտութիւնք : Եւ այլ ո՞ր մէկն ասեմ, որ դուք չգիտենաք կամ չեղնեք լած, և խմացած, որ այդ ամէնն ուսմանց պտուղներն են :

Զը պարծենայ ուրեմն, ո՞չ մին պատմութեան և ոչ մին դար այս իննևտասներորդ դարուս և ապագային մօտ, ուր ծնած ենք մենք, ուր ուսմամբ պայծառացած և գիտութեամբ լուսաւորուած Եւրոպայի ամենախեղճ գեղացին անգամ զինքն աւելի երջանիկ է համարում քան թէ իւր նախնի դուքս և կոմսերը, քան մեծն Աղէքսանդր և Կարոյս քան զՀռոմոյ կայսերները, վասն զի իւր ծնունդն աւելի մին լուսաւոր դարումն է, իւր կեանքն աւելի ազատ և ապահով, իւր գիտութիւնն աւելի ընդարձակ, և իր մտհն աւելի խաղաղ և բընական և իր յիշատակը վերջապէս աւելի փառաւոր՝ և երանելի :

Այսի հասցրուց ուսմունքը լաւագունի և գերազանցութեան մարդոյ կենաց զանազան վեճակները, սերմանեց և հընձում է ընդհանուր ազատութեան սկզբանց ցանկալի բերքերը գրելով ամէն սրաի վերայ բնական օրինաց և Սուրբ Աւետարանի հետ սէր, միութիւն, հայրենիք, և կրօնք, հաւասարակշռութիւն բարեաց, կարողութեան, և փառաց, և միաբան յառաջադիմութիւն ի կատարելութիւն ոգւոյ և մարմնոյ և ի նմանութիւն Արարչին մարդոյ :

Այս է ահա ընդհանուր Եւրոպիոյ վերայ տարածուած այն լոյսը, որ ուսմանց ջահերից ճառագայթելով, այն աշխարհքն արած է աշխարհ հրաշալիաց, արեգակ լուսատու և օրինատու ազգաց : Երանի՛ ուրեմն այն աշխարհքին որ նորան պէս պայծառութեան կը ցանկայ, որ նորան փառացը նախնաճաւոր է, ինչպէս Ամերիկոյ և Ափրիկեան արասփելի և

զերքները : Երանի՛ այն ազգին որ նորան մէջ փայլած լուսոյն մին ճառադայլթն էլ դէպի իւր հայրեքիւր կը դարձընէ : և երանի՛ էն մարդոյն, որ իր անձի և դոնէ իր որդւոյ համար՝ էնպիսի մին ջանք ունենայ և մին վաւաղ :

Երանի՛ ուստի և հազար երանի՛ այլ երկիրների մեր Հայ ազգին էլ, որ նոյն վաւաղով, նոյն իմաստութեամբ, ձայն տալով սիրոյ և միութեան, սիրելով ազգ և հայրենիք ցանկանալով փառաց և կատարելութեան, և յաղթելով բիւր դժուարութեանց, սկսած են անխնայ դանձերով անխտիր ընկերութեամբք, միաձայն խրախուսանօք, միակամ աշխատանօք բազմութիւն ուսումնարաններով և տպարաններով և այլ կարգ կարգ ուսումնական միջոցներով և արտաքին ու ներքին բարեկրթութեամբք՝ իրենց քայլերն դէպի՛ ընդհանուր լուսաւորութիւն ուղղել, այնպիսի երկիրներում ուր Հայ ազգին խաւարեցուցիչ շղթաներն աւելի ժանգոտած էր, ուր աղատութեան հառաչանքներ մերինից աւելի էր և հպատակ ազգաց իրաւունքն աւելի ոտնակոխ, փոխելով հպատակութեան օրէնքն ի կապանս զերութեան :

Ուրախակից ենք մենք, Արքազան Հայր մեր հայենակցացն և նորանց յառաջադիմութեանը, բայց ինչ փոքր օգուտ էր մեզ այդ ուրախակցութիւնը, թէ որ քո շնորհաբեր դալուստը քո որդեւէր հովուութեան գաւազանը խնայած ելներ մեզնից Աստուած, որ այսքան ազգին որդիքները խաղաղասիրութեամբ սիրեց, և ամէնքն ի մի սէր և միութեան կանչելով (տացէ՛ Տէրերկարատե լինի) ամէնի սրտի մէջ բորբոքեց միաբան յառաջադիմութեան հուն, այն հուն, որ հանուր Ասարպառականի Ատրուշանաց կրակովը ծածկուած և խեղդուած էր և նորան հետ վաղուց մոխիր դարձած, այն հուն, որոյ լոյսն այս հոյակապ ուսումնարանին մէջ մտադիր ես փայլեցնել մեր Արեգակնափայլ Շահին Հայ ազգին վերայ արուած շնորհքները դատարկ չանել, նորան շնորհած աղատութեան պարզէն արդիւնաւոր անել. քո հաւատացեալ երջանկութիւնն և մեր ղեհափառ Ցեառն Մաթթէոս կաթուղիկոսի ուրախութիւնն յաւելուլ ու առ ընդհանուր Հայ ազգն առ

ւետաւոր լինել, այս մեծարոյ ընկերութեան և ազգին փառ-
փառքը պսակել, և քո յիշատակն անմահ անելով, քո օծեալ
ճակատին պատրաստել բիւր երկնային պսակներ :

Յնձա՛ ուրեմն Ազգ և Ուսումնարան, խնդացէ՛ք և դուք
մեծարոյ ճեւղք, պարծեցէ՛ք յաւերժ Ձերորդեսէր հոգւովն,
Ձեր Առաջնորդին ջանքերովը և Ձեր ուսումնասիրութեամբ
բը, զի լուսաւորութեան Ձեր փափաղը մեր ազգի մեծ
և առաջին ձեռնարկութիւններէցը մէկն էր, և հազար անձի
բարի նախանձ բերող, Ձեր որդիքն իմաստուն անելն իմաստ-
նայն գովածն է, ու Ձեր տունը հաստատել և ձեզ մինչև ի
մահ ուրախացնելէ : Ուրախացէ՛ք, զի ձեր ցանածն ապառաժի
մէջ չի ընկնում՝ այլ ուսման դաշտից Ձեզ և Ձեր որդւոյը,
փոխադարձ մին երջանկութեան համար բիւր բարիք և պը-
տուղ պլտի բերէ, և ծերութեան ցաւերը մին օր մեղմօյնէ :

Ուրախացէ՛ք, վասն զի ձեր ոչ մին դործք այդ Ձեր գործ-
քին արդիւնալից իմաստութեանը չի կարող հաւասարել, և
ոչ մին ձեր շնորհած անցաւոր բարիք ուսման գիտութեանց
ըզուադիտութեանց և կրթութեան պտուղներին պէս անանց
չէ և շահաւէտ ձեր որդւոյ համար :

Ուրախացի՛ր նաև դու, Յարգոյ Աերասեսուչ՛ մանաւանդ
թէ պարծեցի՛ր յաւէտ քո՛ այդ ազգասիրութեամբ յանձն
առած դժուարին՝ բայց անցկալի և գեղեցիկ պաշտօնովդ, այդ
պաշտօնովդ, որ այնքան արժանաւորութիւն և իմաստութիւն
վը պահանջէ, այդ պաշտօնովդ, յորմէ որքան ուսումնարա-
նիս այսինքն քո ընկերաց զաւակաց օգուտն և վնասը կ'կախ-
ուին, այնքան ևս քեզնից ազգասիրութիւն և նորանոր ան-
խոնջ խնամքներ վայելելու կ'պատուի, որով ամենեցուն ընդ-
հանուր յոյսը պսակուի :

Ուրախացէ՛ք և շնորհաւորեցէ՛ք ուստի մեր Սրբազան Հօր
այս նոր շնորհքն էլ, մողթելով երկնաւորէն Նորին Սրբազնու-
թեան սուրբ անջոն երկայնակեաց հաստատութիւն : Շնոր-
հաւորեցէ՛ք Ուսումնարանիս դռներին նոր պայծառութեամբ
և միութեան յաղթանակով այսօր բացուելն, շնորհաւորենք

1 Պարոն Աարդան Նազարեկեանց :

և Զեր որդւոց ապագայ երջանկութեանը հիմնարկութիւնն և ուսումնասիրացդ հանգէնն՝ ի յիշատակ մեր հանգուցեալ Սըրբազան Հօր ի հաստատութիւն անսասան Զեր միասիրտ միաբան ազգասիրութեան և բարենախանձ յառաջադիմութեան և յուրախութիւն ընդհանուր Հայ ազգին և իմ խոնարհութեան :

Սամուէլ Կիւղատեանց.

Ի 5 Փետրուարի 1863.

Ի Դավրէժ.

Ա՛խ, իմ էլ ի՞նչ փառքըս մընաց
 Թէ ոչ երկրումս էս ողբս անանց . . . ?
 Ես զըժընդակ ու զառն մահաւամբ,
 Եւ իմ գառնէրս էդ խեղճութեամբ՝
 Այսպէս և ո՛չ վերջին բարեւ
 Տալ կարացին մեր կենաց սեւ :

Լըսիր, էլի Շահապիւլան
 Մին նոր ողբ և կոճ Սրամեան :
 Երբ դու բիւրուց բիւր զիւցազանց
 Վառեալ զինեալ սէգ Արամեանց՝
 Մեր զընդերուն վեհ բնակարան
 Եիր հաղար փառաց սեղան՝
 Ե՛րբ դու տեսար զանօրէնէր
 Ծռւցումի անեն էսպէս զոհեր . . . :

Սամուէլ Կիւլղասեանց :

ԽՄԻԱԳԻՐ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՅԷԳԵԱՆ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԻԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃԵԱՆՅ

ДОЗВОЛЕНО цензурою. Тифлисъ, 30 Августа, 1863 г.